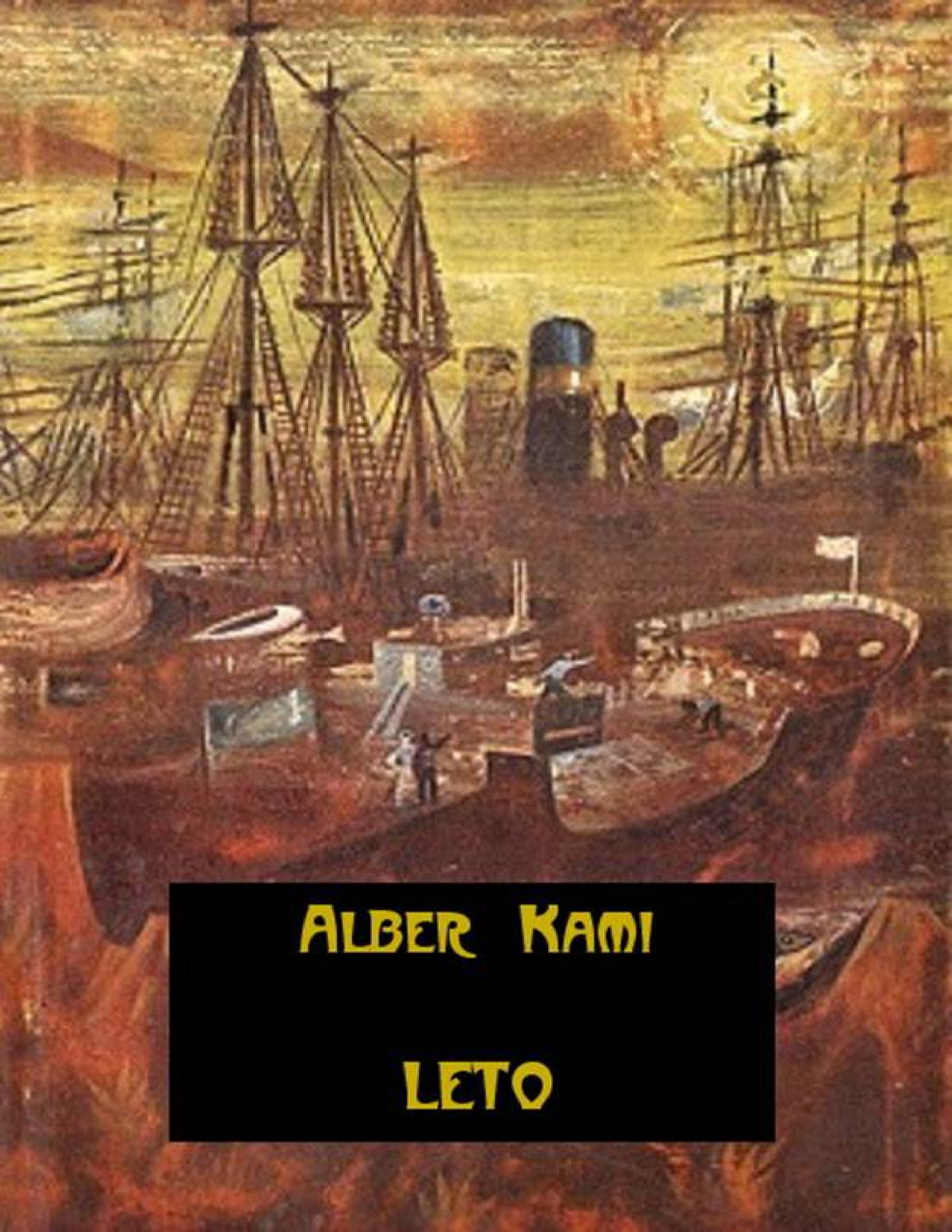

Alber Kami
LETO

Alber Kami

LETO

Prevela
Ivanka Marković (Pavlović)

Naslov originala:
Albert Camus
L'Été
Gallimard, NRF, Paris, 1954.

Nolit, Mala knjiga 39,
Beograd, 1956.



Albert Camus 1958

„Usred zime, najzad sam otkrio da u sebi nosim nepobedivo leto.“

***Povratak u Tipazu* (Leto, 1954)**

Prolog

„Pre svega, siromaštvo nikada nisam doživljavao kao nesreću: ono je zračilo svetlošću. Čak su i moje pobune bile obasjane suncem. Te pobune su skoro uvek - mislim da to mogu reći bez zavaravanja - bile pobune za svačije dobro; težile su da svačiji život uzdignu ka toj svetlosti. Sasvim je moguće da moje srce nije bilo prirodno sazdano za tu vrstu ljubavi. Ali, okolnosti su mi pomogle. Da bi nekako ispravile moju prirodnu ravnodušnost, smestile su me na pola puta između siromaštva i sunca. Siromaštvo me je sprečilo da mislim kako je sve pod ovim suncem i u istoriji dobro; sunce me je naučilo da istorija nije sve."

Alber Kami, *Naličje i lice; Svadbe; Leto*

Minotaur ili Predah u Oranu

Posvećeno Pjeru Galindou

Ali ti, ti si rođen za prozračnu svetlost dana

Helderlin

Ovaj esej je napisan 1939. Čitaoca na to treba podsetiti, da bi procenio Oran kakav je danas. Vatreni protesti iz tog lepog grada, uveravaju me, zapravo, da su iz njega uklonjeni (ili će biti uklonjeni) svi nedostaci. Ipak, lepote koje ovaj esej uzdiže, ljubomorno se čuvaju.

Oran, grad srećan i realističan, od sada više nema potrebe za pesnicima: on očekuje turiste.

Alber Kami, 1953.

Nema više pustinja. Nema više ostrva. A ipak se za njima oseća potreba. Da bi se shvatio svet, treba ga ponekad ostaviti; da bi se bolje služilo ljudima, treba ih neko vreme držati na odstojanju. Ali, gde pronaći samoću potrebnu snazi, dubok uzdah, kada se duh sabira, a hrabrost odmerava? Ostaju veliki gradovi. Naprosto, još uvek su potrebni neki uslovi.

Gradovi koje nam nudi Evropa prepuni su glasova prošlosti. Vično uho može u njima da prepozna šum krila, treperenje duša. Tu se oseća vrtoglavica vekova, revolucija, slave. Tu se čovek priseća da se Zapad iskovao u kricima. Nema dovoljno tišine.

Pariz je često pustinja za srce, ali, u neke sate, s visine groblja Per Lašez, dune vetar revolucije, koji tu pustinju odjednom ispuni zastavama i propalim veličinama. Tako je i sa nekim španskim gradovima, s Firencom ili Pragom. Salcburg bi bio miran bez Mocarta. Ali, s vremena na vreme, nad Salcahom se

prolomi gordi krik Don Žuana, dok tone u pakao. Beč deluje mirnije, on je devica među gradovima. Njegov kamen nije stariji od tri veka i njegova mladost ne zna za setu. Ali, Beč je istorijska raskrsnica. Oko njega odjekuju sudari carstava.

Ponekih večeri, kada se nebo prelije krvlju, kameni konji spomenika na Ringu kao da uzleću. U tom prolaznom trenutku, kada sve govori o moći i istoriji, može jasno da se čuje, pod naletom poljskih eskadrona, bučan pad Otomanskog carstva. Ni tu nema dovoljno tišine.

Naravno, upravo se ta naseljena samoća i traži u gradovima. Ili je makar traže ljudi koji znaju šta treba da rade. Tu mogu da izaberu društvo, da ga prihvate ili odbace. Koliko se duhova očeličilo na putu od svoje hotelske sobe do drevnog kamenja ostrva Sen-Luj! Istina, drugi su tu stradali od usamljenosti. U svakom slučaju, oni prvi su tu pronašli razloge da se razviju i postanu to što jesu. Bili su usamljeni, a opet nisu bili sami. Vekovi istorije i lepote, vatreno svedočanstvo o hiljadama minulih života, pratilo ih je duž Sene i govorilo im istovremeno o tradiciji i osvajanjima. Ali, njihova mladost ih je gonila da prizivaju to društvo. Dođe ipak i taj čas, dođe vreme kada ono dodija. „A sada je na nas dvoje red!”, uzvikuje Rastinjak pred ogromnom ubuđalošću Pariza. Dvoje, da, ali to je još uvek previše!

I sama pustinja je dobila smisao, pretovarili su je poezijom. Ona je sveto mesto za sve jade ovog sveta; a ono što srce traži, u određenom času, to su, baš suprotno, mesta bez poezije. Kada je trebalo da se posveti meditaciji, Dekart je izabrao svoju pustinju: najživlji trgovački grad svog doba. Tu je pronašao svoju usamljenost i priliku za možda najuzvišeniju od naših muževnih poema: „Prvo (pravilo) je bilo da ne prihvatim kao istinito ništa što nisam očigledno spoznao kao takvo.” Možemo imati manje ambicija i istu čežnju. Međutim, Amsterdam se za tri veka napunio muzejima. Da bi se pobeglo od poezije i pronašao mir kamena, potrebne su druge pustinje, druga mesta, bez duše i bez utočišta. Oran je jedno od njih.

ULICA

Često sam slušao Orance kako se žale na svoj grad: „Nema zanimljivo okruženje.” Eh, zaista, ali vi ga ne biste ni hteli! Nekoliko dobronamernih duhova pokušalo je da u tu pustinju presadi običaje drugog sveta, verno načelu da se ne može dobro služiti umetnosti ili idejama ako se ove ne približe većini.[1] Rezultat je bio da se nešto zanimljivo moglo naći samo u krugovima pokeraša, ljubitelja boksa i kuglanja ili u pokrajinskim društvima. Tu makar vlada neusiljenost. Najzad, postoji jedna vrsta veličine koja ne daje prilike za uzvišenost. Ona je, sama po sebi, jalova. I oni koji žele da je sretnu, napuštaju „milje” i silaze na ulicu.

Oranske ulice su prepuštene prašini, šljunku i vrućini. Ako pada kiša, to znači potop i more blata. Ali, bila kiša ili sunce, radnje uvek izgledaju neobično i apsurdno. Sav loš ukus Evrope i Istoka tu je zakazao randevu. Tu se, nabacani jedni preko drugih, mogu naći mermerni hrtovi, balerine s labudovima, Dijana, boginja lova od zelenog galalita, bacači diska i žeteoci, sve ono što se poklanja za rođendane i svadbe, ceo taj žalosni svet koji trgovački i lakrdijaški duh i dalje gomila iznad naših ognjišta. Ali, takva primena lošeg ukusa ovde poprima neku baroknu draž, tako da joj se sve prašta. Evo šta nudi prašnjava škrinja jednog izloga: užasne gipsane figurice krivih stopala, hrpu Rembrantovih crteža „rasprodaja, 150 franaka komad” - „šaljive klopke”, trobojne buđelare, jedan pastel iz XVIII veka, plišano magarence na navijanje, boce s *provansalskim vinom* za konzerviranje zelenih maslina i jednu odvratnu devicu od drveta, bestidnog osmeha. (A da bi svima bilo jasno, „uprava” je ispod nje stavila natpis: „Bogorodica u drvetu.”)

U Oranu se mogu naći:

1. Kafane sa šankom od uglancane prljavštine, posutim nožicama i krilcima muva, sa uvek nasmejanim gazdom, iako je sala uvek prazna. „Mala crna” kafa tu košta 12 sua, a velika 18.

2. Fotografske radnje, u kojima tehnika nije napredovala od pronalaska

fotografske hartije. U njihovim izlozima je prikazana jedinstvena fauna, kakva se ne može sresti na ulici, od lažnog mornara nalakćenog na stočić, do nakaradno obučene mlade udavače, opuštenih ruku, s nekom šumom u pozadini. Moglo bi se pomisliti da to i nisu pravi portreti već kreacije.

3. Rečito mnoštvo pogrebnih radnji. To ne znači da se u Oranu umire više nego drugde, ali mislim da od toga tamo prave veće pitanje.

Simpatična naivnost tog trgovačkog sveta proteže se i na reklamu. Čitam letak jednog oranskog bioskopa, koji najavljuje neki trećerazredni film. Zapažam prideve „raskošan”, „velelepan”, „izvanredan”, „prestižan”, „potresan” i „zapanjujući”. Na kraju, uprava obaveštava publiku o žrtvama koje je morala da podnese da bi joj prikazala to izuzetno „ostvarenje”. Međutim, cena karata neće biti povećana.

Bilo bi pogrešno misliti da je to odraz južnjačkog smisla za preuveličavanje. Autori te divne reklame pružaju dokaze o svom psihološkom daru. Treba pobediti ravnodušnost i duboku apatiju koji se u ovoj zemlji osete čim treba izabrati između dve predstave, dva posla i, često, između dve žene. Ljudi se odlučuju samo kada su na to prisiljeni. A reklama to dobro zna. I ona će poprimiti američke razmere, zato što, i ovde i tamo, ima iste razloge za očajanje.

Ulice Orana nam najzad otkrivaju dva bitna zadovoljstva ovdašnje omladine: čišćenje cipela i šetanje tih istih cipela po bulevarima. Da bi se stekla jasna predstava o prvom od ta dva zadovoljstva, treba poveriti svoje cipele u deset izjutra čistačima cipela na bulevaru Galijeni. Kada se posadi na visoku stolicu, čovek može da oseti posebno uživanje koje, čak i za profanog, pruža prizor ljudi zaljubljenih svoj posao, kao što su to oranski čistači cipela. Sve se radi do u detalje. Nekoliko četki, tri vrste krpa, imalin pomešan s benzinom: neko bi pomislio da se ceo zahvat završava s prvim savršenim sjajem koji se pojavi ispod meke četke. Ali, ista uporna ruka ponovo maže blistavu površinu, trlja je, gasi joj sjaj, utiskuje imalin do srži kože, da bi onda, pod istom četkom, iz dubine kože izbio dvostruko jači i zaista konačan sjaj.

Tako postignute divote se onda pokazuju znalcima. Da bi se osetilo to uživanje koje pruža bulevar, treba prisustvovati kostimiranom balu mladih, koji se svake večeri održava na glavnim gradskim arterijama. Mladići iz oranskog „društva”, uzrasta od šesnaest do dvadeset godina, ugledaju se na eleganciju iz američkog filma i kostimiraju pre odlaska na večeru. Talasasta i briljantinom namazana kosa, koja izbija ispod šešira navučenog na levo uho, sa obodom povijenim iznad desno oka, vrat utegnut u kragnu dovoljno

visoku da dodiruje kosu, mikroskopski čvor kravate učvršćen obaveznom iglom, sako do polovine butina, sa strukom skoro na kukovima, pantalone svetle i kratke, sjajne cipele s trostrukim đonom - to je omladina koja svake večeri, duž bulevara, na sva zvona obznanjuje svoje nepokolebljivo samopouzdanje, zveckajući blokejima svojih cipela. Trude se da u svemu oponašaju izgled, pokrete i superiornost g. Klarka Gejbla. Zbog toga kritički raspoloženi gradski duhovi za njih imaju zajednički nadimak, „les Clarque", što je posledica ljupko nehajnog izgovora.

U svakom slučaju, velike bulevare Orana preplavi krajem popodneva vojska simpatičnih maloletnika, koji se silno upinju da izgledaju mangupski. Kako mlade Oranke osećaju da su odvajkada namenjene tim gangsterima nežna srca, one se ističu šminkom i elegancijom slavnih američkih glumica. Isti zli jezici ih zbog toga zovu „Marlene". I tako, dok se s večeri, na bulevarima, cvrkut ptica podiže s palmi ka nebu, desetine Marlena i Klarkova se sreću, odmeravaju i procenjuju, srećni što žive i što se pokazuju, prepuštajući se na jedan sat vrtoglavici savršenog postojanja. Tada se prisustvuje, kažu zavidljivci, sastancima Američke komisije. Ali, u tim rečima se oseća gorčina ljudi iznad trideset godina, koji nemaju šta da traže u tim igrama. Oni ne shvataju te svakodnevne kongrese mladosti i romantike. To su, u stvari, skupštine ptica, na koje se nailazi u indijskoj književnosti. Ali, na bulevarima Orana ne postavlja se pitanje „bića" i ne mari za put savršenstva. Ostaju samo lepršanje krila, paunovo šepurenje, vragolasta i pobednička ljupkost, sav sjaj bezbrižne pesme, koja zamire s dolaskom noći.

Kao da čujem Hljestakova: „Treba se baviti nečim uzvišenim!" Avaj! On bi to i mogao. Puste li ga, naseliće ovu pustinju za nekoliko godina. Ali, za sada, jedna tek pomalo tajanstvena duša treba da se oslobodi u tom opuštenom gradu, s njegovom povorkom našminkanih devojaka, a ipak nesposobnih da izveštače uzbuđenje, koje tako rđavo glume kokete da se to lukavstvo odmah prozre. Baviti se nečim uzvišenim! Bolje pogledajte: kapela Santa Kruz isklesala u steni, planine, ravno more, žestok vetar i sunce, velike dizalice u luci, vozovi, hangari, kejovi i gigantski putevi koji se penju uz liticu grada, a u samom gradu takve igre i takva dosada, takva samoća. Možda sve to zaista nije dovoljno uzvišeno. Ali, velika vrednost tih prenaseljenih ostrva jeste u tome što se baš tu srce razgolićuje. Tišina je moguća još samo u bučnim gradovima. Dekart je iz Amsterdama pisao starom Balzaku[2]: „Svakog dana šetam kroz zbrku jednog velikog naroda, sa isto toliko slobode i mira kao što biste vi šetali svojim alejama."[3]

PUSTINJA U ORANU

Prinuđeni da žive pred divnim predelom, Oranci su izašli kao pobednici iz tog teškog iskušenja tako što su se ogradili neobično ružnim zdanjima. Covek očekuje grad otvoren prema moru, okupan i osvežen večemjim povetarcem. A izuzev španske četvrti,[4] naiđe se na grad koji je okrenuo leđa moru, koji se izgradio tako što se uvrtao oko samog sebe, kao puž. Oran je veliki kružni, žuti zid, pokriven surovim nebom. U početku čovek luta po lavirintu, traži more, kao Arijadnin znak. Ali, samo se vrti u krug, po mrkim i zagušljivim ulicama; Minotaur je na kraju proždrao Orance: to je dosada. Već odavno Oranci više ne lutaju. Oni su pristali da budu pojedeni.

Ne može se znati šta je kamen dok se ne dođe u Oran. U ovom gradu, najprašnjavijem od svih, šljunak caruje. Toliko ga vole, da ga trgovci stavljaju u izloge da pritisnu hartiju ili samo da bi ga pokazali. Skuplja se u gomile duž ulica, nesumnjivo na zadovoljstvo očiju, pošto je godinu dana kasnije gomila i dalje tu. Ono što na drugim mestima crpe poeziju iz biljnog sveta, ovde uzima oblik kamena. Stotinjak stabala, koja se mogu videti u trgovačkom delu grada, brižljivo se prekrivaju prašinom. To je okamenjeno rastinje, s čijih se krošnji širi miris opor i prašnjav. U Alžiru, arapska groblja su poznata po svojoj blagosti. U Oranu, iznad jaruge Rasel-Ain, ovog puta okrenuta moru, priljubljena uz plavo nebo, groblja su polja trošnog, krečnjačkog šljunka, na kojima sunce pali zaslepljujuće požare. Usred tih kostiju zemlje, poneki purpurni geranijum daje život i svoju svežu krv predelu. Ceo grad se ukočio u tom kamenom oklopu. Kada se pogleda sa Plantera, hridi koje ga okružuju izgledaju tako masivne da slika postaje nestvarna, jer je do te mere mineralna. Čovek je odatle prognan. Sva ta teška lepota kao da dolazi s nekog drugog sveta.

Ako se za pustinju može reći da je mesto bez duše, u kojem je nebo jedini gospodar, onda Oran još čeka svoje proroke. Svuda oko i iznad grada, surova priroda Afrike zaista se okitila svojim ognjenim znamenjima. Pod njenom snagom puca zlosrećni dekor kojim je pokrivaju, njeni prodorni krici čuju se između svih kuća i iznad svih krovova. Ako se krene uz neki od puteva na padinama planine Santa Kruz, prvo se ugledaju raštrkane i raznobojne kocke

Orana. Ali, samo malo više, i iskrzane hridi koje okružuju zaravan, već čuče u moru, kao crvene životinje. Još malo više, i veliki vrtlozi sunca i vetra pokrivaju i utapaju u kameniti predeo raspojasani grad, raštrkan nasumično na sve četiri strane. Tu se sudaraju divna ljudska anarhija i postojanost mora, uvek istog. To je dovoljno da se putem uz padinu brega popne uzbudljivi miris života.

U pustinji ima nečeg neumoljivog. Kameno nebo Orana, njegove ulice i njegovo drveće, pokriveno prašinom, sve to doprinosi stvaranju tog teškog i neosetljivog sveta, u kojem ništa ne odvraća pažnju srca i duha od njih samih, i od jedine stvari koja ih privlači, a to je čovek. Mislim na ozbiljno povlačenje u samoću. Knjige se pišu u Firenci i Atini. Ti gradovi su izgradili toliko evropskih duhova, da prosto moraju imati nekog smisla. U njima se zadržalo nešto što raznežuje ili oduševljava. Oni zadovoljavaju određenu glad duše, čija su hrana uspomene. Ali, kako se raznežiti nad gradom u kojem ništa ne privlači duh, gde je čak i ružnoća anonimna, gde se prošlost svodi na ništa? Praznina, dosada, ravnodušno nebo, gde su čari ovog mesta? To su bez sumnje samoća i, možda, čovek. Za određenju vrstu ljudi, ljudsko stvorenje, svuda gde je lepo, predstavlja gorku otadžbinu. Oran je jedna od njenih hiljadu prestonica.

IGRE

Centralni sportski klub, u ulici Fonduk, u Oranu, priređuje boksersko veče, za koje tvrdi da će zadovoljiti prave ljubitelje. To konkretno znači da su najavljeni bokseri daleko od toga da budu zvezde, da se neki među njima prvi put penju u ring i da se, prema tome, može računati ako ne na veštinu, onda makar na srčanost rivala. Pošto me je jedan Oranac naelektrisao svečanim obećanjem „da će biti krvi” i ja sam se te večeri našao među pravim ljubiteljima.

Oni očigledno ne traže udobnost. I zaista, ring su postavili u dnu neke garaže, belih zidova, pokrivene talasastim limom i jarko osvetljene. Stolice na sklapanje su poređane na sve četiri strane oko konopaca. To su „počasna mesta”. Ostala sedišta su poređana dužinom garaže, a na kraju je ostavljen slobodan prostor, zvani „šetalište”, neophodan zato što niko od petsto ljudi koji se tu mogu naći ne bi mogao da izvuče svoju maramicu, a da ne izazove težak incident. U tom pravougaonom sanduku dišu hiljadu muškaraca i dve-tri žene - od onih koje, po rečima mog suseda, uvek „žele da budu primećene”. Svi se krvnički znoje. U očekivanju borbi „nada”, iz džinovskog zvučnika dopire krkljanje Tina Rosija (Tino Rossi). Romansa pred ubistvo.

Strpljenje pravog ljubitelja je bezgranično. Meč zakazan za 21 čas, nije počeo ni u 21.30 i niko se nije bunio. Proleće je toplo, a miris ljudi, koji na sebi nose samo košulje, omamljujući je. Vode se oštre rasprave, uz povremeni prasak čepova flaša s limunadom i neumornu kuknjavu korzikanskog pevača. Nekoliko novih gledalaca se utiskuje u gomilu, a jedan zaslepljujući reflektor onda prosu svetlost na ring. Borbe nada počinju.

Nadama, ili debitantima, koji se bore iz zadovoljstva, uvek je stalo da to i dokažu, tako što žure da unakaze jedan drugog, prezirući svaku tehniku. Nikada ne mogu da izdrže više od tri runde. U tom pogledu, junak večeri je „Kid Avion”, koji inače prodaje srećke po terasama kafea. Njegovo protivnik je u stvari nespretno ispao iz ringa, na početku druge runde, od udarca pesnice koja se vrtela kao propeler.

Gomila je malo živnula, ali to je i dalje samo učtivost. Sa ozbiljnošću udiše sveti miris melema. Posmatra niz usporenih obreda i žrtvovanja bez

reda, čiji ublaženi prikaz, igra senki boraca na belom zidu, svemu daje još veću verodostojnost. Sve to su samo sračunati prolozi jednog divljačkog kulta. Pravi trans nastupa kasnije.

I evo, zvučnik najavljuje Amara, „tvrdokornog Oranca, koji se ne predaje”, protiv Pereza, „alžirskog razarača”. Neko neupućen bi pogrešno protumačio urlanje koje dočekuje stupanje boksera u ring. Zamislio bi neku senzacionalnu borbu, kojom bokseri treba da reše neki lični sukob, za koji publika zna. Istina, oni treba da reše jedan sukob. Ali, to je ona borba na život i smrt koja već ceo vek razdvaja Alžir i Oran. Nekoliko vekova unazad, ta dva severnoafrička grada bi iskrvarila, kao Piza i Firenca u neka srećnija vremena. Njihovo suparništvo je utoliko jače zato što, bez svake sumnje, nema nikakvog osnova. Pošto imaju sve razloge da se vole, oni se u istoj srazmeri mrze. Oranci optužuju Alžirce da su „foliranti”. Alžirci pak tvrde da su Oranci seljačine. Te uvrede su mnogo teže nego što izgledaju, zato što su metafizičke, a pošto nemaju mogućnost opsade, Oran i Alžir se susreću, bore i uzajamno vređaju u oblasti sporta, statistike i javnih radova.

Prema tome, ovde se na ringu odigrava jedna stranica istorije. Tvrdokorni Oranac, koga podržava hiljadu urlajućih glasova, brani protiv Pereza način života i ponos jedne provincije. Istine radi, mora se reći da Amar rđavo vodi svoju raspravu. Njegova argumentacija pati od jednog nedostatka: suviše je kratka. S druge strane, argumenti alžirskog „razarača” imaju potrebnu dužinu. Oni se ubedljivo spuštaju na arkade protivnika. Oranac gordo tetura, dok razjarena publika sipa pogrde. Uprkos upornom hrabrenju galerije i mog suseda, uprkos neustrašivim povicima „ubi ga”, „pošalji ga da pase”, podmuklim „udri niže”, „sudija, gde su ti oči”, optimističkim „crk’o je”, „ne može više”, Alžirac je proglašen za pobednika na poene, uz beskrajno zviždanje. Čovek do mene, koji rado govori o sportskom duhu, usiljeno aplaudira, dok mi dobacuje glasom koji zaglušuje opšta vika: „Sada *tamo* neće moći da priča kako su Oranci divljaci.”

Ali, u sali su već izbile borbe, nepredviđene programom. Vitla se stolicama, policija krči sebi put, uzbuđenje je na vrhuncu. Da bi smirila duhove i doprinela uspostavljanju reda, „direkcija” hitro pribegava zvučniku, s kojeg zagrmi marš „Sambr i Meza”. Nekoliko minuta sala izgleda veličanstveno. Isprepletani grozdovi boraca i samozvanih sudija njišu se pod pritiskom policajaca, publika je ushićena i traži da se meč nastavi, ispuštajući divlje krike, podrugljivo kukurikanje i mijaukanje, ali te šaljivčine brzo zaglušuje siloviti talas vojne muzike.

Međutim, najava glavne borbe uspeva da uspostavi mir. To se dešava iznenada, bez prenemaganja, kao što glumci napuštaju scenu kada se komad

završi. Ne može biti prirodnije, šeširi se otresaju od prašine, stolice vraćaju na mesto, a sva lica naglo dobijaju dobroćudni izraz poštenog gledaoca koji je platio kartu za porodični koncert.

U poslednjem meču susreću se prvak francuske mornarice i bokser iz Orana. Ovog puta, prednost dužeg udarca ima ovaj drugi. Ali, ta prednost u prvih nekoliko rundi ne uzbuđuje masu. Još je mamurna od uzbuđenja, tek dolazi k sebi. Još uvek ne može da povrati dah. Ako i aplaudira, to nije od srca. A zviždi bez mržnje. Sala se deli u dva tabora, mora se, takav je red. Ali, u svačijem izboru oseća se ravnodušnost, koja prati veliki umor. Ako Francuz ide u „klinč" ili ako Oranac zaboravi da se ne napada glavom, bokser se povija pod pljuskom zvižduka, ali salva aplauza ga odmah podiže. Tek su sedmoj rundi sport ponovo izbija na površinu, kada i svi pravi ljubitelji isplivaju iz umora. Francuz je, istina, poljubio patos, i onda se, u želji da povrati poene, zaleteo na protivnika. „Evo", reče moj sused, „sad počinje korida". I stvarno je bila korida. Obliveni znojem, pod neumoljivim osvetljenjem, oba boksera spuštaju gard, udaraju zatvorenih očiju, guraju se ramenima i kolenima, mešaju krv i frkću od besa. U isto vreme, cela sala se diže na noge i skandira naporima ove dvojice heroja. I ona prima udarce, vraća ih, oponaša njihov zvuk sa hiljadu prigušenih i zadihanih glasova. Isti oni koji su ravnodušno izabrali za koga će da navijaju, ostaju pri svom izboru iz tvrdoglavosti i padaju u vatru. Svakih deset sekundi uzvik mog suseda zapara mi uho, „Hajde plavi, napred mornarica!", dok jedan gledalac ispred nas urla Orancu, „Anda! Hombre!"[5] Ljudina i Plavi navaljuju, a s njima, u tom hramu od kreča, lima i cementa, i cela jedna sala, prepuštena bogovima niska čela. Svaki udarac koji tupo zazvoni po sjajnim grudima, odjekne ogromnim vibracijama u samom telu mase, koja, uz boksere, daje sve od sebe.

U takvoj atmosferi, nerešen rezultat izaziva nezadovoljstvo. Naime, on vređa publiku, njen čisto manihejski senzibilitet. Postoje dobro i zlo, pobednik i pobeđeni. Neko je u pravu, ako već nije u krivu. Zaključak te besprekorne logike odmah izražava dve hiljade energičnih plućnih krila, koja optužuju sudije da su se prodali. Ali, mornar je zagrlio svog protivnika u ringu i pije njegov bratski znoj. To je dovoljno da sala istog časa promeni stav i da se razlegne aplauz. Moj sused ima pravo: oni nisu divljaci.

Masa koja se izliva napolje, pod nebom punim tišine i zvezda, izdržala je tešku, iscrpljujuću borbu. Sada ćuti, krišom nestaje, bez snage za egzegezu. Postoje dobro i zlo, tako kaže ta religija bez milosti. Kohorta vernika je još samo skup crnih i belih senki koje nestaju u noći. Naime, snaga i žestina su usamljeni bogovi. Oni ništa ne ostavljaju sećanju. Ali zato obilato dele svoja čuda u sadašnjosti. I takvi bogovi odgovaraju ovom narodu bez prošlosti, koji

slavi svoje pričešće oko bokserskih ringova. Ti obredi su pomalo teški, ali uprošćavaju sve. Dobro i zlo, pobednik i pobeđeni: u Korintu su bila dva hrama, jedan do drugog, hram Sile i hram Nužde.

SPOMENICI

Iz mnogo razloga, isto toliko ekonomskih koliko i metafizičkih, može se reći da je oranski stil, ukoliko postoji, najbolje došao do izražaja u neobičnom zdanju nazvanom „Dom kolonista" (*Maison du Colon*). Nije da Oranu nedostaju spomenici. Grad ima sasvim dovoljno maršala iz vremena Carstva, ministara i lokalnih dobrotvora. Sreću se na malim prašnjavim trgovima, oguglali na kišu i sunce, i samo pretvoreni u kamen i dosadu. Ali, oni ipak predstavljaju spoljne uticaje. U ovom srećnom varvarstvu, oni su žalosna znamenja civilizacije.

Oran je, naprotiv, sam sebi podigao sopstvene oltare i forume. U srcu trgovačke četvrti, pošto je trebalo podići zajednički dom za bezbrojne poljoprivredne organizacije od kojih živi ova zemlja, Orancima je palo na pamet da, od peska i kreča, izgrade ubedljivu sliku svojih vrlina. *Dom naseljenika*. Sudeći po zdanju, tih vrlina ima tri: smelost ukusa, ljubav za žestoko i smisao za istorijske sinteze. Egipat, Vizantija i Minhen sarađivali su u složenoj izgradnji tog kolača u obliku ogromnog izvrnutog pehara. Raznobojni kamenčići vrlo efektno obrubljuju krov. Živopisnost tog mozaika je toliko ubedljiva da u prvi mah ne vidimo ništa, osim zaslepljujućeg šarenila. Ali, izbliza, kada se pažljivije pogleda, vidi se da i on ima nekog smisla: graciozni kolonista, sa leptir mašnom i tropskim šlemom, prima na poklonjenje povorku robova u antičkim nošnjama.[6] Zdanje je, sa svim svojim šarenim ukrasima, postavljeno nasred raskrsnice, kojom svaki čas prolaze mali tramvaji s dvoja kola, i čija prljavština predstavlja jednu od draži grada.

S druge strane, Oran mnogo drži do svoja dva lava na Trgu oružja (la place d'Armes). Od 1888. godine oni dostojanstveno sede sa obe strane stepeništa Opštine. Njihov autor se zvao Kain. Krase ih veličanstveno držanje i zdepast torzo. Priča se da, ponekad, noću, silaze jedan za drugim sa svojih postolja, obilaze u tišini mračni trg i onda dugo mokre ispod velikih, prašnjavih fikusa. To su, razume se, glasine koje Oranci rado slušaju. Ali, to je malo verovatno.

Iako sam malo istraživao njegov slučaj, nisam bio nimalo oduševljen Kainom. Saznao sam jedino da je uživao glas veštog vajara životinja. A ipak

često mislim na njega. To je jedna od onih padina niz koje vam u Oranu kreću misli. Evo jednog umetnika zvučnog imena, koji je za sobom ostavio delo bez značaja. Nekoliko stotina hiljada ljudi sviklo se na dobroćudne zveri, koje je on postavio ispred razmetljivog zdanja Opštine. I to je jedan od načina da se uspe u umetnosti. Ta dva lava, kao i hiljade drugih dela iste vrste, nisu dokaz talenta, već nečeg sasvim drugog. Neki su napravili „Noćnu stražu", „Sveti Franja dobija stigme", „Davida" ili „Veličanje cveta". Kain je, međutim, postavio dve vesele njuške na trgu jedne prekomorske trgovačke provincije. Ali, David će se jednog dana srušiti, zajedno sa Firencom, a lavovi će možda preživeti propast. Još jednom, oni su dokaz nečeg sasvim drugog.

Može li se ova ideja izraziti preciznije? Ima u ovom beznačajnom delu i nečeg solidnog. Udeo duha je ništavan, a materije vrlo veliki. Osrednjost nastoji da traje, svim sredstvima, uključujući i bronzu. Uskraćuje joj se pravo na večnost, ali ona polaže sva prava na svakodnevicu. Nije li ona večnost? U svakom slučaju, ta istrajnost može da dirne i nosi u sebi pouku, istu onu koju nose svi spomenici Orana i sam grad Oran. Ona vas tera da ponekad, jedan sat dnevno, posvetite pažnju nečemu beznačajnom. Duhu koriste takvi osvrti. To je pomalo njegova higijena, a pošto su mu apsolutno potrebni ti časovi poniznosti, čini mi se da je ta prilika za zaglupljivanje bolja od drugih. Sve što je trošno želi da traje. Prema tome, sve hoće da traje. Ljudska dela ne predstavljaju ništa drugo i, u tom pogledu, Kainovi lavovi imaju iste šanse kao i ruševine Angkora. To podstiče skromnost.

Ima u Oranu i drugih spomenika. Ili ih makar treba tako nazvati, pošto i oni svedoče o svom gradu i to možda na značajniji način. To su veliki radovi koji se izvode desetinama kilometara duž obale. U osnovi, najblistaviji od svih zaliva treba pretvoriti u džinovsko pristanište. U stvari, to je još jedna prilika za čoveka da se suprotstavi kamenu.

Na slikama nekih flamanskih majstora, uporno se pojavljuje tema izvanredne širine: izgradnja Vavilonske kule. To su ogromni predeli, stene koje se penju u nebo, obronci koji vrve od radnika, životinja, lestvica, čudnih mašina, konopaca, remena. Čovek je uostalom tu samo zato da bi se mogle shvatiti neljudske razmere gradilišta. Na to čovek pomisli stojeći na oranskom grebenu zapadno od grada.

Zakačeni za ogromne padine, šine, vagoneti, dizalice, minijaturni vozovi... Pod nemilosrdnim suncem, lokomotive slične igračkama obilaze ogromne blokove, usred zvižduka, prašine i dima. Danju i noću, taj mravlji narod gamiže po zadimljenom kosturu planine. Vezani za isto uže, duž boka hridi, na desetine ljudi, trbuhom naslonjeni na ručice automatskih bušilica, podrhtavaju u vazduhu po ceo dan i odvajaju cele slojeve stene, koji se ruše

uz grmljavinu i oblake prašine. Nedaleko odatle, vagoneti se izvrću iznad padina, i stene, naglo izručene u more, kotrljaju se i padaju u vodu, a svaki veći komad prati jato lakšeg kamenja. U pravilnim razmacima, u mrkloj noći i usred bela dana, eksplozije potresaju celu planinu i podižu čak i samo more.

U srcu tog gradilišta, čovek napada kamen, licem u lice. I kada bi se makar na čas moglo zaboraviti teško ropstvo od kojeg zavisi taj posao, tome bi se trebalo diviti. Te stene, otkinute od planine, služe čovekovim namerama. Naslagane jedne iznad drugih, ispod prvih talasa, pomaljaju se malo po malo i najzad uobličavaju u mol, koji ubrzo prekrivaju ljudi i mašine, i napreduju iz dana u dan prema pučini. Ogromne čelične čeljusti riju neprekidno po utrobi hridi, okreću se oko sebe i bljuju u vodu gomile kamenja. I što se više spušta linija grebena, cela obala neodoljivo pobeđuje more.

Razume se, nije moguće uništiti kamen. On može samo da se premešta. U svakom slučaju će trajati duže od ljudi koji se njime služe. Za sada kamen podržava njihovu želju za akcijom. Čak je i to, bez sumnje, beskorisno. Ali, menjati stvari, to je posao ljudi: treba se opredeliti i onda raditi na tome ili ne raditi ništa.[7] Oranci su očigledno napravili izbor. Pred tim ravnodušnim zalivom, oni će još godinama slagati gomile šljunka duž obale Kroz sto godina, dakle sutra, moraće se početi ponovo. Ali, danas te naslage stena svedoče u korist ljudi s maskama od prašine i znoja, koji kruže između njih. Pravi spomenik Orana ipak je njegovo kamenje.

ARIJADNIN KAMEN

Izgleda da su Oranci kao onaj Floberov prijatelj, koji je na samrti pogledao poslednji put ovu nezamenljivu zemlju i uzviknuo: „Zatvorite prozor, suviše je lepo.” Zatvorili su prozor, zazidali su se, anatemisali pejzaž. Ali, Le Poateven je umro, a posle njega, dani su nastavili da smenjuju jedni druge. Isto tako, iza žutih zidova Orana, more i zemlja nastavljaju svoj ravnodušni dijalog. Ta večitost sveta je uvek imala suprotne draži za čoveka. Ili ga baca u očajanje ili ga oduševljava. Svet nikada ne kaže samo jedno, on zainteresuje, zatim zamara.

Ali, na kraju ipak pobeđuje upornošću. On je uvek u pravu.

Već na samim kapijama Orana priroda podiže glas. Kod Kanastela se prostiru ogromne poljane pokrivene mirisnim žbunjem. Sunce i vetar tu govore samo o samoći. Iznad Orana diže se planina Santa Kruz, sa svojom visoravni i hiljadu jaruga koje vode ka njoj. Putevi, nekada prohodni, zakačili su se za padine bregova iznad mora. U januaru, neke od njih pokriva cveće. Krasuljak i ljutić pretvaraju ih u raskošne aleje opšivene žutim i belim porubom. O planini Santa Kruz je sve već rečeno. Ali, ako bih trebalo da govorim o njoj, prešao bih preko svetih procesija koje se na velike crkvene praznike penju uz surovu planinu, da bih govorio o nekim drugim hodočašćima. Samotnička, ona vijugaju kroz crveni kamen, dižu se iznad nepomičnog zaliva i posvećuju toj goleti jedan svetao i savršen čas.

Oran ima i svoje peščane pustinje: svoje plaže. One nadomak gradskih kapija puste su samo zimi i u proleće. Tada su to zaravni pokrivene asfodelima, načičkane malim vilama, okruženim cvećem. More prigušeno huči u podnožju. Ali, samo sunce, povetarac, belina asfodela, jasno plavetnilo neba, sve to dopušta da se zamisle leto, pocrnela mladež koja prekriva plažu, dugi časovi na pesku i iznenadne blage večeri. Svaka godina donosi novu žetvu devojaka cvetova. One očigledno žive samo jedno leto. Iduće godine zameniće ih druge tople krunice, koje su pre godinu dana ƀile samo devojčice, tela tvrdih kao pupoljci. U jedanaest sati prepodne, sva ta mlada put, jedva pokrivena šarenim tkaninama, sliva se s visoravni na peščanu plažu kao raznobojni talas.

Treba poći dalje (a ipak tako neobično blizu mesta gde se dve stotine hiljada ljudi vrti u krug) da bi se otkrio predeo, još uvek netaknut: duge, puste dine, gde je poneka crvotočna koliba jedini trag prolaska ljudi. Tek s vremena na vreme, neki pastir, Arapin, potera vrhom dina crne i sivkaste mrlje svog stada koza. Na ovim oranskim plažama, svako letnje jutro izgleda kao prvo jutro sveta. Svaki sumrak izgleda kao da je poslednji, svečani ropac najavljen poslednjom svetlošću, od koje sve boje potamne. More je duboko plavo, put boje usirene krvi, plaža žuta. Sve nestaje sa zelenim suncem; sat kasnije, niz dine se sliva mesečina. Tad nastupaju bezmerne noći pod kišom zvezda. Ponekad ih presecaju oluje, i munje teku niz dine, nebo bledi od njih, a narandžasti odsjaji pale se na pesku i u očima.

Ali, to se ne može opisati, to treba doživeti. Tolika samoća i veličina daju tom mestu nezaboravan izgled. U mlako praskozorje, kad prođu prvi, još uvek crni i gorki talasi, jedno novo biće zaseca vodu, tako tešku od noći. Uspomena na te radosti ne budi u meni žaljenje za njima i po tome znam da su bile prave. Posle toliko godina one i dalje traju negde u ovom srcu, inače ne tako vernom. I znam da bi danas na puste dine, ako na njih odem, isto nebo opet prosipalo svoj tovar mirisa i zvezda. To je, naime, zemlja nevinosti.

Ali, nevinosti su potrebni pesak i kamenje. A čovek se odučio da u njima živi. Tako makar izgleda, pošto se povukao u taj čudni grad, u kojem drema dosada. Međutim, baš to sučeljavanje daje vrednost Oranu. Prestonica dosade, opkoljena nevinošću i lepotom, a vojska koja je drži pod opsadom ima vojnika koliko ima i kamenja. A ipak, u nekim časovima, kako je jako iskušenje da se iz grada prebegne neprijatelju! Kakvo iskušenje da se utopi u taj užareni i nepomični svet, koji prkosi istoriji i njenim uzbuđenjima! To je, bez sumnje, uzaludno. Ali, u svakom čoveku postoji neki duboki nagon, koji nije ni stvaralački, ni rušilački. Samo želja da se ne podseća ni na šta. U senci vrelih oranskih zidova, na njegovom prašnjavom asfaltu, čovek ponekad oseti taj poriv. Izgleda da se duhovi koji mu se na neko vreme prepuste nikada ne osete zakinutim. To su Euridikina tama i Izidin san. Evo pustinje gde će misao pronaći sebe, a sveža ruka večeri leći na uznemireno srce. Na ovoj Maslinovoj gori bdenje je nepotrebno; duh se pridružuje usnulim apostolima i daje im za pravo. Da li su zaista pogrešili? Ipak im je bilo dato otkrovenje.

Setimo se Sakjamunija u pustinji. Proveo je tamo duge godine, čučeći, nepomičan, očiju uprtih u nebo. I bogovi su mu zavideli na toj mudrosti i sudbini kamena. U njegovim ispruženim i ukočenim rukama lastavice su svile gnezdo. Ali, jednog dana one odleteše, na zov dalekih zemalja. A onaj koji je u sebi ubio želju i volju, slavu i bol, zaplakao je. Dešava se tako da cveće nikne na steni. Da, prihvatamo kamen, kada nam je to potrebno. Tu

tajnu i to nadahnuće koje očekujemo od ljudskih lica, može i on da nam pruži. To sigurno ne može da traje. Ali, šta uopšte može da traje? Tajna lica izbledi i evo nas opet u lancu želja. I ako kamen ne može da nam pruži više nego ljudsko srce, može makar isto toliko.

„Ne biti ništa!" Hiljadama godina taj veliki krik podizao je milione ljudi na pobunu protiv želje i bola. Njegovi su odjeci, kroz vekove i preko okeana, došli da zamru ovde, na najstarijem moru sveta. Oni se još uvek potmulo razbijaju o tvrde hridi Orana. Svi iz ovog kraja su, i ne znajući, poslušali taj savet. To je, razume se, skoro uzaludno. Ništavilo se ne može dostići ništa više nego apsolut. Ali, pošto prihvatamo, kao milost, večite poruke koje nam prenose ruže ili ljudska patnja, nemojmo odbacivati ni retke pozive na san, koje nam upućuje zemlja. I jedno i drugo je podjednako istinito.

Evo, možda, Arijadnine niti za ovaj mesečarski i grozničavi grad. Čovek tu spoznaje vrednost, uostalom privremenu, određene vrste dosade. A da bi bio pošteđen, treba kaže „da" Minotauru. To je stara i plodna mudrost. Iznad tihog mora, u podnožju crvenih hridi, dovoljno je naći pravu ravnotežu, na sredini između dva glomazna rta, koji se, levo i desno, kupaju u bistroj vodi. U dahtanju obalskog brodića, koji puzi površinom pučine, obasjan blistavom svetlošću, čuje se tada prigušeni zov neljudskih i blistavih sila: to se Minotaur oprašta sa nama.

Podne je i sam dan je u znaku terazija. Pošto je obavio obred, putnik, kao nagradu, prima znamen svog izbavljenja: mali kamen, koji podigne sa hridi, suv i nežan kao cvet asfodela. Za upućenog, svet nije teži od tog oblutka. Atlasov zadatak je lak, treba samo izabrati pravi čas. Čovek onda shvata da na jedan sat, mesec dana ili godinu, ove obale mogu da posluže slobodi. One bez razlike, i ne gledajući ih, pozdravljaju kaluđera, činovnika ili osvajača. Bilo je dana kada sam očekivao da na ulicama Orana sretnem Dekarta ili Cezara Bordžiju. To se nije desilo. Ali, neko drugi će možda imati više sreće. Veliki podvig, veliko delo, muževna meditacija, zahtevali su nekada samoću peska ili manastira. Tu se bdelo uoči velikih duhovnih bitaka. Gde bismo ih danas bolje slavili, nego u praznini jednog velikog grada, smeštenog za duga vremena usred lepote lišene duha?

Evo malog kamena, nežnog kao asfodel. On je početak svega. Cveće, suze (ako baš insistirate), odlasci i borbe ostaju za sutra. Usred dana, kada nebo otvara svoje izvore svetlosti u ogromnom i zvučnom prostoru, svi rtovi izgledaju kao flotila na polasku. Teške galije sazdane od stena i svetlosti, podrhtavaju u bokovima, kao da se spremaju da zaplove prema ostrvima sunca. O, jutra Oranije! S vrha visoravni lastavice se obrušavaju u ogromne kazane u kojima ključa vazduh. Cela obala je spremna za pokret, prožima je

neki pustolovni drhtaj. Sutra ćemo, možda, poći zajedno.

(1939)

Bademi

„Znate li”, govorio je Napoleon Fontanu, „čemu se najviše divim na svetu? Nemoći sile da sazda nešto. Postoje samo dve sile na svetu: sablja i duh. Na kraju uvek duh pobeđuje sablju.”

Osvajači su, kao što se vidi, ponekad melanholični. Treba ipak platiti neku cenu za toliku pustu slavu. Ali, ono što je pre sto godina važilo za sablju, danas više ne važi u istoj meri za tenk. Osvajači su imali uspeha i sumorna tišina predela bez duha prostirala se godinama nad iskidanom Evropom. U doba strašnih ratova u Flandriji, holandski slikari su možda mogli da slikaju petlove iz svojih živinarnika. Isto tako je zaboravljen i Stogodišnji rat, ali molitve šleskih mistika još uvek žive u nekim srcima. Ali, stvari su se danas promenile, slikar i kaluđer su mobilisani: mi i ovaj svet smo jedno. Duh je izgubio onu kraljevsku sigurnost koju je osvajač znao da mu prizna, i sada se iscrpljuje proklinjući silu, jer ne ume da je savlada.

Dobre duše kažu da je to zlo. Mi ne znamo da li je to zlo, ali znamo da je tako. Zaključak je da se treba prilagoditi. Dovoljno je da znamo šta hoćemo. A ono što hoćemo jeste da više nikada ne povijemo glave pred sabljom, da više nikada ne damo za pravo sili koja nije u službi duha.

To je zadatak, istina je, kojem nema kraja. Ali, na nama je da nastavimo. Ne verujem dovoljno u razum, da bih računao na progres ili na bilo koju filozofiju istorije. Ipak, verujem da ljudi nikada nisu prestali da napreduju u razumevanju svoje sudbine. Nismo prevazišli svoje stanje, a ipak ga bolje poznajemo. Znamo da smo u protivrečju, ali i da moramo da odbacimo protivrečnost i učinimo sve što je potrebno da bismo je smanjili. Naš ljudski zadatak jeste da pronađemo onih nekoliko formula koje će umiriti beskrajnu zebnju slobodnih duša. Treba da okrpimo ono što je pocepano, da učinimo pravdu pojmljivom u jednom svetu tako očevidno nepravednom, da vratimo veru u postojanje sreće narodima zatrovanim nesrećom veka. Prirodno, to je natčovečanski zadatak. Ali, natčovečanskim se nazivaju zadaci za koje je ljudima potrebno mnogo vremena da ih ispune, to je sve.

Znajmo, dakle, šta hoćemo, ostanimo čvrsto pri duhu, čak i ako sila, da bi nas osvojila, preuzme lik neke ideje ili udobnosti. Pre svega ne treba

očajavati. Ne obraćajmo previše pažnje na one koji predskazuju kraj sveta. Civilizacije ne umiru tako lako, a čak i ako se ovaj svet sruši, to će biti posle tolikih drugih. Istina je da živimo u tragičnom dobu. Ali, mnogi brkaju tragičnost i očajavanje. „U nesreći”, govorio je Lorens, „tragedija bi morala da bude kao dobar udarac nogom.” Evo jedne zdrave smisli, odmah primenljive. Danas ima mnogo stvari koje zaslužuju takav udarac.

Dok sam živeo u Alžiru, strpljivo sam provodio zimu, jer sam znao da će se preko noći, jedne jedine februarske noći, hladne i čiste, bademi u Dolini Konzula prekriti belim cvetovima. I bivao sam zadivljen kako taj nežni sneg zatim odoleva svim kišama i vetru s mora. Uporno se držao, svake godine, upravo koliko je bilo potrebno da zametne plod.

To nije simbol. Svoju sreću nećemo osvojiti simbolima. Za tako nešto potrebno je više ozbiljnosti. Hoću samo da kažem da se ponekad kada teret života, u ovoj Evropi još prepunoj svoje nesreće, postane suviše težak, okrenem tim blistavim predelima, gde još ima toliko netaknute snage. Poznajem ih toliko dobro da bih morao znati da su oni obećana zemlja, u kojoj se kontemplacija i hrabrost mogu dovesti u ravnotežu. Razmišljanje nad njihovim primerom podučava me da ako želimo da spasemo duh, moramo preći preko njegovih plačljivih osobina i uzdizati njegovu snagu i preimućstva. Ovaj svet je zatrovan nesrećom i izgleda da uživa u njoj. Sav se predao onom zlu koje je Niče nazivao duhom tromosti. Ne pomažimo mu u tome. Uzaludno je plakati nad duhom, dovoljno je raditi za njega.

Ali, gde se nalaze osvajačke vrline duha? Taj isti Niče ih je nabrojao kao smrtne neprijatelje tromosti duha. To su, po njemu, snaga karaktera, ukus, „svet”, klasična sreća, čvrst ponos, hladna umerenost mudraca. Te vrline su nam potrebnije no ikad i svako može da izabere onu koja mu odgovara. Pred ogromnošću te borbe, nikako ne treba zaboraviti snagu karaktera. Ne govorim o onoj snazi koju na izbornim govornicama prate mrštenje čela i pretnje. Mislim na onu koja svim vetrovima s mora odoleva snagom čistote i životnog soka. Ona će, u zimi sveta, othraniti svoj plod.

(1940)

Prometej u paklu

„Izgledalo mi je da nešto nedostaje božanstvu, sve dok nije bilo ničeg što bi mu se suprotstavljalo."

Prometej na Kavkazu, Lukijan

Šta znači Prometej za današnjeg čoveka? Moglo bi se bez sumnje reći da je taj pobunjenik protiv bogova postao uzor za savremenog čoveka i da se ta pobuna, koja je pre više hiljada godina buknula u pustinjama Skitije, danas završava u istorijskom grču kojem nema ravna. Ali, nešto nam u isti mah govori da taj prognanik ostaje prognan i među nama, i da smo još uvek gluvi za veliki krik ljudske pobune, čiji je on usamljeni vesnik.

Današnji čovek je zaista onaj koji pati, u ogromnim masama, na skučenom prostoru ove zemlje, čovek lišen vatre i hrane, za koga je sloboda još uvek raskoš koja može da sačeka; i tom čoveku je i dalje suđeno da sve više pati, kao što je i slobodi i njenim poslednjim svedocima suđeno da sve više nestaju. Prometej, to je onaj heroj koji je dovoljno voleo ljude da bi im istovremeno dao vatru i slobodu, tehniku i umetnosti. Čovečanstvu je danas potrebna samo tehnika i samo se o njoj brine. Ono se buni kroz svoje mašine, dok u umetnosti i svemu što ona nosi sa sobom vidi prepreku i znamen ropstva. A obeležje Prometeja je, međutim, da ne može da razdvoji mašinu od umetnosti. On misli da se mogu istovremeno osloboditi i telo i duša. Današnji čovek veruje da prvo treba osloboditi telo, čak i ako duh mora privremeno da umre. Ali, može li duh da umre privremeno? Ustinu, kada bi se Prometej vratio, današnji ljudi bi uradili isto što i nekad bogovi: zakovali bi ga za stenu, upravo u ime onog humanizma čiji je on bio prvi simbol. Neprijateljski glasovi koji bi tada vređali pobeđenog, bili bi isti oni koji odjekuju na početku Eshilove tragedije: glasovi Sile i Nasilja.

Uzmičem li pred ovim škrtim vremenom, golim drvećem, zimom sveta? Ali, sama ta čežnja za svetlošću daje mi za pravo: ona mi govori o jednom drugom svetu, o mojoj pravoj domovini. Da li ona za još neke ljude ima smisla? One godine kada je izbio rat, trebalo je da pođem na putovanje

tragom Odiseja. U to vreme, čak je i neki siromašni mladić mogao da kuje velelepne planove o prelasku mora u susret svetlosti. Ali, tada sam učino što i ostali. Nisam se ukrcao. Stao sam u red koji je trupkao u mestu, pred vratima pakla. Malo pomalo, ušli smo unutra. I na prvi krik ubijene nevinosti, vrata su se zalupila za nama. Bili smo u paklu; nikada više nismo izašli. Već šest dugih godina pokušavamo da se priviknemo. Tople aveti srećnih ostrva sada nam se priviđaju samo na kraju još jednog niza dugih godina, bez vetra u sunca, koje su tek pred nama.

I kako onda, u ovoj vlažnoj i tmurnoj Evropi, ne dočekati s drhtajem žaljenja i tegobnog saučesništva onaj vapaj starog Šatobrijana upućen Amperu, kada je ovaj polazio za Grčku: „Nećete naći nijedan maslinov list, nijedno zrno grožđa, koje sam ja video na Atici. Žalim čak i za travom svog doba. Nisam imao snage da podarim život makar jednom žbunu vresa." Tako i mi, utonuli, uprkos svojoj mladoj krvi, u užasnu starost ovog poslednjeg veka, žalimo ponekad za travom iz svih vremena, za maslinovim listom koji neće ići da vidimo zbog njega samog, za grožđem slobode. Čovek je svuda, svuda su njegovi krici, njegov bol i njegove pretnje. Među tolikim okupljenim stvorenjima, nema više mesta za cvrčke. Istorija je jalova zemlja, na kojoj vres ne raste. Današnji čovek je, međutim, izabrao istoriju i nije ni mogao, niti smeo da joj okrene leđa. Ali, umesto da je potčini, on iz dana u dana sve više pristaje da joj bude rob. I tu izdaje Prometeja, tog sina „smelih misli i laka srca". Tu se vraća bedi ljudi, koje je Prometej hteo da spase. „Gledali su, a nisu videli, slušali su, a nisu čuli, kao priviđenja iz snova..."

Da, dovoljno je jedno veče u Provansi, neko savršeno brdašce, miris soli, da bi čovek osetio kako sve tek ostaje da se uradi. Treba ponovo pronaći vatru, ponovo uvesti zanate, da bi se utolila glad tela. Atika, sloboda i njene berbe, hleb duše, ostaju za kasnije. Šta tu možemo, osim da sami sebi doviknemo, „Nikada ih više neće biti ili će biti za druge", i da učinimo sve što je potrebno da makar ti drugi ne oskudevaju u njima. Mi koji to osećamo s bolom, a ipak pokušavamo da ga primimo bez gorčine u srcu, jesmo li mi, dakle, zakasnili ili smo došli prerano, i hoćemo li imate snage da oživimo vresišta?

Na to pitanje, koje se postavlja u ovom veku, može se zamisliti Prometejev odgovor. U stvari, on ga je već izrekao: „Obećavam vam preobražaj i promenu nabolje, o smrtni, ako ste dovoljno vešti, dovoljno časni, dovoljno jaki da njima upravljate svojim rukama." Ako je danas spas zaista u našim rukama, onda ću na pitanje veka odgovoriti da, zbog one promišljene snage i svesne hrabrosti, koje uvek osećam kod nekolicine ljudi koje poznajem. „O pravdo, o majko moja", uzvikuje Prometej, „vidiš kako me

muče.” A Hermes se ruga heroju: „Čudi me da ti kao vrač nisi predvideo muke koje trpiš.” „Znao sam”, odgovara pobunjenik. Ljudi o kojima govorim takođe su sinovi pravde. I oni pate zbog nesreće sviju, znajući šta čine. Oni dobro znaju da nema slepe pravde, da je istorija bez očiju i da zato moramo odbaciti njenu pravdu da bismo je, ako je moguće, zamenili onom koju duh stvara. I tu se Prometej vraća u naš vek.

Mitovi, sami po sebi, nemaju život. Oni čekaju da ih mi otelotvorimo. Neka jedan jedini čovek na svetu odgovori na njihov poziv, i oni nam poklanjaju svoj netaknuti sok. Na nama je da ga sačuvamo i postaramo se da san koji donosi ne bude smrtonosan, da bi vaskrsenje bilo moguće. Ponekad sumnjam da je dopušteno da današnji čovek bude spasen. Ali, još uvek se mogu spasiti deca tog čoveka, u njihovim telima i duhu. Mogu im se istovremeno pružiti izgledi i na sreću i na lepotu. Ako mi moramo da se pomirimo s tim da živimo bez lepote i slobode, koju ona pretpostavlja, mit o Prometeju je jedan od onih koji će nas podsećati da svako sakaćenje čoveka može biti samo privremeno i da čoveku ne služimo nikako, ako mu ne služimo celom. Ako je gladan i hleba i vresa, i ako je istina da je hleb najpotrebniji, naučimo kako da sačuvamo uspomenu na vres. U najmračnijem srcu istorije,

Prometejevi ljudi, ne prekidajući svoj teški posao, neće pogledom napuštati zemlju i neumornu travu. Usred munja i grmljavine bogova, okovani junak održava svoju smirenu veru u čoveka. Stoga je tvrđi od stene za koju je prikovan i strpljivi od svog kraguja. Ta duga upornost je za nas važnija od pobune protiv bogova. I ta divna volja da se ništa ne odvoji i ne isključi, koja je uvek mirila i koja će opet pomiriti ranjena srca ljudi i proleća sveta.

(1946)

Mali vodič kroz gradove bez prošlosti

Blagost Alžira je skoro italijanska. U surovom blesku Orana ima nečeg španskog.

Smešten visoko na steni iznad klisure Rumela, Konstantin podseća na Toledo. Ali, Španija i Italija su pune uspomena, umetničkih dela i vrednih tragova prošlosti. Toledo ima svog El Greka i svog Baresa. S druge strane, gradovi o kojima govorim su gradovi bez prošlosti. To su, dakle, gradovi bez prepuštanja i nežnosti. U časovima dosade, a to je vreme sijeste, tuga je tu neumoljiva i bez melanholije. U svetlosti jutra ili u prirodnoj raskoši noći, radost je, opet, bez blagosti. Ti gradovi refleksiji ne nude ništa, ali zato strasti daju sve. Nisu stvoreni ni za mudrost, niti za tananosti ukusa. Jedan Bares ili neko njemu sličan, tu bi bio smrvljen.

Onima koji putuju iz strasti (za strastima drugih), preosetljivim umovima, estetama i mladencima, putovanje u Alžir ne bi donelo ništa. I osim ako nije reč o nekom apsolutnom pozivu, nikome se ne bi moglo preporučiti da se tu zauvek skrasi. Ponekad, u Parizu, dođe mi da ljudima koje cenim, a koji me ispituju o Alžiru, viknem: „Ne idite tamo!" U toj šali ima neke istine. Naime, lepo vidim šta od njega očekuju, a to neće dobiti. U isto vreme, dobro poznajem čari i podmuklu moć te zemlje, pritvoran način na koji vezuje za sebe one koji se u njoj zadrže, na koji ih umrtvi, tako što ih prvo liši pitanja i najzad uspava svojim svakodnevnim životom. U otkriću te svetlosti, tako blistave da izgleda crna i bela, ima nečeg što vas u prvi mah ostavlja bez daha. Čovek se prepusti, ustali se tu i potom primeti da taj suviše dugi sjaj ne pruža ništa duši i da je samo jedno preterano uživanje. Tada poželi da se vrati duhu. Ali, ljudi ove zemlje, i u tome je njihova snaga, imaju izgleda više srca nego duha. Oni mogu da vam budu prijatelji (i to kakvi prijatelji!), ali ne i oni kojima biste mogli da se poverite. To je nešto što bi se možda smatralo opasnim u Parizu, gde se tako nemilice troši duša i gde voda poveravanja tiho i bez predaha žubori, između vodoskoka, statua i parkova.

Ova zemlja najviše liči na Španiju. Ali, Španija bi bez tradicije bila samo lepa pustinja. I ako se čovek tu nije zatekao slučajno, rođenjem, ima samo jedna određena vrsta ljudi koja može pomisliti da se zauvek povuče u

pustinju. Pošto sam rođen u toj pustinji, sigurno ne mogu da o njoj govorim kao posetilac. Nabrajaju li se čari voljene žene? Ne, ona se voli cela, da tako kažem, uz jednu ili dve naročite slabosti, kao što su omiljeni izraz lica ili način na koji odmahuje glavom. Tako i ja imam sa Alžirom dugu vezu, koja se bez sumnje nikada neće završiti, i koja me sprečava da budem sasvim nepristrasan kada je o njemu reč. Prosto, ako se potrudimo, možemo uspeti da izdvojimo, pomalo apstraktno, neki detalj koji volimo kod onog koga volimo. Tu školsku vežbu mogao bih da pokušam ovde, na primeru Alžira.

Pre svega, tu je omladina lepa. Arapi, razume se, a zatim i ostali. Alžirski Francuzi su mešana rasa, plod neočekivanih ukrštanja. Španci i Alzašani, Italijani, Maltežani, Jevreji i najzad Grci, sreli su se ovde. Ta gruba ukrštanja dala su, kao i u Americi, dobre rezultate. Dok šetate Alžirom, pogledajte zglobove na rukama devojaka i mladića, i setite se onih koje stalno viđate u pariskom *metrou*.

Mlađi putnik će takođe primetiti da su i žene lepe. Najbolje mesto da se to vidi je terasa Fakultetske kafane, u ulici Mišle, u Alžiru, pod uslovom da se dođe jedne nedelje pre podne, u aprilu. Povorke mladih žena, u sandalama, obučenih u lake tkanine živih boja, šetaju ulicom gore-dole. Možete im se diviti bez lažnog stida: zato su i došle. U Oranu je bar Sentra, na bulevaru Galijeni, isto tako dobra osmatračnica. U Konstantinu se uvek možete prošetati oko paviljona za orkestar. Ali, pošto je more udaljeno stotinama kilometara, možda nešto nedostaje svetu koji se tu viđa. Uopšte, zbog tog geografskog položaja, Konstantin pruža manje zadovoljstva, ali je zato kvalitet dosade u njemu istančaniji.

Ako putnik prispe leti, prvo što treba da uradi svakako je da ode na plaže koje okružuju gradove. Videće taj isti mladi svet, samo u još raskošnijem izdanju, jer je manje obučen. Sunce im onda daje sanjivi pogled velikih životinja. U tom pogledu, plaže Orana su najlepše, jer su priroda i žene tamo najdivljije.

Što se tiče živopisnosti, Alžir nudi arapski grad, Oran crnačko selo i špansku četvrt, a Konstantin jevrejsku četvrt. Alžir ima dugačku ogrlicu bulevara prema moru; tuda se treba prošetati noću. Oran ima malo drveća, ali i najlepše kamenje na svetu. Konstantin ima viseći most, na kojem se treba fotografisati. U dane jakog vetra, most se ljulja iznad duboke klisure Rumela i to izaziva osećaj opasnosti.

Prijemčivom putniku dođe li u Alžir, preporučujem da popije *liker od anisa* pod svodovima pristaništa; da izjutra u Ribanici jede sveže ulovljenu ribu, pečenu na roštilju s ugljem; da sluša arapsku muziku u jednoj kafanici

u ulici Lire, čije sam ime zaboravio; a sedne na zemlju u podnožju kipa vojvode Orleanskog u šest sati uveče, na trgu Vlad (ne zbog vojvode već zato što tuda prolazi set i što je prijatno); da ruča u restoranu Padovani, nekoj vrsti terase za ples, na stubovima iznad mora, gde je život uvek lak; da poseti arapska groblja, pre svega da bi pronašao mir i lepotu, a zatim da bi ocenio pravu vrednost onih odvratnih gradova u koje mi sklanjamo svoje mrtve; da popuši jednu cigaretu u ulici Mesara u Kazbi, usred slezina, džigerica, trbušnih maramica i krvavih pluća, koja kaplju na sve strane (cigareta je potrebna, jer taj srednji vek ima jak miris).

Što se tiče ostalog, treba znati govoriti ružno o Alžiru kada ste u Oranu (podvući nadmoć oranske luke), zbijati šale na račun Orana kada ste u Alžiru (prihvatiti bez ustezanja mišljenje da Oranci „ne znaju da žive”), i u svakoj prilici ponizno priznavati superiornost Alžira nad francuskom metropolom. Ti ustupci će vam omogućiti da uvidite stvarnu prednost jednog Alžirca nad Francuzom, to jest, njegovu bezgraničnu velikodušnost i prirodnu gostoljubivost.

I sada bih možda mogao da prestanem sa svakom ironijom. Najzad, najbolji način da se govori o onome što se voli jeste govoriti nehajno. Kada je reč o Alžiru, uvek me je strah da dirnem onu unutrašnju strunu koja se u meni odaziva na njega, i čiju slepu i duboku melodiju poznajem. Ali, ipak mogu da kažem da je to moja prava domovina i da bilo gde u svetu prepoznajem njene sinove, svoju braću, po prijateljskom smehu koji me obuzima pred njima. Da, ono što volim u alžirskim gradovima ne može se razdvojiti od ljudi koji u njima žive. Eto zašto volim da se tu nađem u onaj večernji čas, kada kancelarije i kuće izlivaju na ulice, još uvek neosvetljene, brbljivu gomilu, koja onda otiče ka bulevarima kraj mora i postaje sve tiša, sa spuštanjem noći i postepenim slivanjem svetlosti neba, lučkih reflektora i gradskih svetiljki u zajedničko, neodređeno treperenje. Ceo jedan narod se tako pribija uz vodu, i hiljadu samoća izbija iz gomile. Tada počinju velike afričke noći, kraljevsko izgnanstvo, očajničko ushićenje, koji očekuju usamljenog putnika…

Ne, zaista, ne idite tamo ako vam se čini da vam je srce mlako, a duša uboga zverka! Ali, za one koji znaju šta znači razdiranje između da i ne, između podneva i noći, pobune i ljubavi, za one, najzad, koji vole lomače kraj mora, postoji tamo plamen koji ih čeka.

(1947)

Jelenino progonstvo

Mediteran ima svoju sunčanu tragiku, drugačiju od tragike magli. Ponekad s večeri, na moru, u podnožju planina, noć pada na savršen luk nekog malog zaliva, a iz mirnih voda počinje da se penje neka nespokojna punoća. Na takvim mestima shvatamo da ako su Grci dospeli do očajanja, to je uvek bilo preko lepote i onoga što je u njoj podjarmljujuće. U toj pozlaćenoj nesreći, tragedija dostiže vrhunac. Naše je doba, međutim, othranilo svoje očajanje u ružnoći i grčevima. Zato bi Evropa bila gnusna, kada bi ono što boli ikada moglo da bude takvo.

Mi smo izgnali lepotu, Grci su ustali na oružje zbog nje. To je prva razlika, ali koren joj je dubok. Grčka misao se uvek čvrsto držala pojma granice. Ona ništa nije isterivala do kraja, ni svetinju, ni razum, jer ništa nije ni poricala, ni svetinju, ni razum. Ona je uključivala sve, uravnotežujući svetlost senkom. Naša Evropa, naprotiv, koja se bacila na osvajanje svega, kćerka je neumerenosti. Ona poriče lepotu, kao što poriče i sve ono što ona sama ne uzdiže. I mada na različite načine, ona uzdiže samo jednu stvar, a to je buduće carstvo razuma. U svom ludilu, pomera večite granice, i istog časa mračne Erinije se bacaju na nju i proždiru je. Nemezis, boginja mere, a ne osvete, bdi. Svi oni koji prekorače granicu bivaju nemilosrdno kažnjeni.

Grci, koji su se vekovima pitali šta je pravedno, ne bi razumeli ništa od našeg shvatanja pravde. Pravednost se za njih podrazumevala u određenim granicama, dok se ceo naš kontinent grči u traženju pravde, koju želi potpunu. U praskozorje grčke misli, Heraklit je već zamišljao da će pravda postaviti granice i samom fizičkom svetu. „Sunce neće preći svoje granice, jer bi Erinije, koje čuvaju pravdu, to otkrile.” Mi, koji smo izbacili iz koloseka i univerzum i duh, smejemo se toj pretnji. Na pijanom nebu palimo sunca kakva hoćemo. Ali, granice ipak postoje i mi to znamo. U svojim najvećim ludilima sanjamo o ravnoteži koju smo ostavili za sobom i naivno verujemo kako će je, posle svih grešaka, opet pronaći. Detinjasta uobraženost, koja pokušava da opravda to što detinjasti narodi, naslednici naših ludosti, upravljaju danas našom istorijom.

Jedan fragment, koji se pripisuje tom istom Heraklitu, prosto kaže:

„Uobraženost: nazadovanje napretka.” A mnogo vekova posle Efežanina, Sokrat je, pod pretnjom smrtne kazne, priznavao sebi samo jednu nadmoć: to što nije uobražavao da zna ono što ne zna. Najprimereniji život i misao tog doba završavaju se ponositim priznanjem neznanja. Zaboravljajući to, zaboravili smo svoju muževnost. Mi smo dali prednost sili, koja izigrava veličinu, prvo Aleksandru, a zatim rimskim osvajačima, kojima nas pisci udžbenika, iz neuporedive niskosti duše, uče da se divimo. I mi smo, sa svoje strane, osvajali, pomerali granice, pokorili nebo i zemlju. Naš razum je stvorio prazninu. Najzad sami, dovršavamo svoju vladavinu nad pustinjom. Kako bismo onda uopšte mogli zamisliti onu višu ravnotežu, u kojoj je priroda održavala istoriju, lepotu, dobro, i koja je muziku brojeva unosila čak i u tragedije krvi? Okrenuli smo leđa prirodi, stidimo se lepote. Naše bedne tragedije zaudaraju na kancelarije, a krv koja se u njima lije ima ljigavu boju mastila.

Eto zašto je danas nepristojno govoriti da smo sinovi Grčke. Ili smo onda njeni zabludeli sinovi. Postavivši istoriju na mesto Boga, idemo ka teokratiji, kao oni koje su Grci nazivali Varvarima i protiv kojih su se borili do smrti u vodama Salamine. Ako neko želi da pravilno shvati našu razliku, onda treba da se okrene onom našem filozofu koji je pravi rival Platonu. „Samo moderni grad”, usuđuje se da napiše Hegel, „pruža duhu polje na kojem može da postane svestan sebe.” I tako živimo u doba velikih gradova. Svetu smo namerno amputirali ono što mu daje trajnost: prirodu, more, breg, večernju meditaciju. Svesti više nema nigde, osim na ulicama, jer se i istorija zbiva samo na ulicama; tako je rešeno dekretom. Shodno tome, i naša najznačajnija dela odraz su tog istog predubeđenja. Još od Dostojevskog, uzalud tragamo za predelima u velikoj evropskoj književnosti. Istorija ne objašnjava ni prirodni svet koji je postojao pre nje, niti lepotu, koja je iznad nje. I ona je prosto rešila da ih ignoriše. Dok je Platon obuhvatao sve, besmisao, razum i mit, naši filozofi znaju ili samo za besmisao ili samo za razum, zato što su zatvorili oči pred ostalim. Krtica razmišlja.

Hrišćanstvo je bilo to koje je počelo da zamenjuje posmatranje sveta tragedijom duše. Ali, ono se makar pozivalo na duhovnu prirodu i pomoć nje je održavalo neku stalnost. Pošto je Bog umro, ostali su samo istorija i sila. Već dugo vremena svi napori naših filozofa imaju za cilj da pojam ljudske prirode zamene pojmom situacije, a staru harmoniju stihijskim ispadima slučaja ili nemilosrdnim hodom razuma. Dok su Grci volju ograničavali razumom, mi smo impuls volje na kraju stavili usred razuma, a on je time postao ubilački. Vrednosti su za Grke prethodile svakoj akciji, kojoj su i iscrtavale jasne granice. Moderna filozofija postavlja svoje vrednosti na kraju

akcije. One ne postoje, ali nastaju, i mi ćemo ih u celini saznati tek na završetku istorije. S njima nestaje i granica, a kako se mišljenja o tome kako bi trebalo da izgledaju te vrednosti razlikuju i pošto nema borbe koja se, ako se ne obuzdava tim istim vrednostima, ne produžava u beskraj, današnji mesijanizmi se sukobljavaju i njihovi krici zamiru u sudarima carstava. Neumerenost je požar. Požar se širi. Niče je prevaziđen. Evropa više ne filozofira uz udarce čekića već uz topovsku paljbu.

Ali, priroda je i dalje tu. Ona suprotstavlja svoja mirna neba i svoje razloge ludilu ljudi; sve dok se i atom ne zapali, a istorija ne završi u trijumfu razuma i agoniji vrste. Ali, Grci nikada nisu rekli da se granica ne može prekoračiti. Rekli su da ona postoji i da onaj ko se usudi da je prekorači biva nemilosrdno kažnjen. Ništa u današnjoj istoriji to ne bi moglo da porekne.

I istorijski duh i umetnik žele da izmene svet. Ali, umetnik, koga na to obavezuje njegova priroda, poznaje svoje granice, što je istorijskom duhu strano. Zato je ishod ovog drugog tiranija, dok je strast onog prvog sloboda. Svi oni koji se danas bore za slobodu, bore se, u krajnjoj liniji, za lepotu. Razume se da nije stvar u tome da se lepota brani radi nje same. Lepota ne može da postoji bez čoveka i mi možemo da svom dobu vratimo njegovu veličinu i vedrinu samo ako pratimo čoveka u njegovoj nesreći. Nikada više nećemo biti usamljeni. Ali, nije ništa manje istinito ni da čovek ne može bez lepote i to je ono što naše doba kao da više ne želi da zna. Ono se grčevito upinje da dosegne potpunost i carstvo, ono hoće da preobrazi svet pre nego što ga je iscrpelo, da ga uredi pre nego što ga je shvatilo. Ma šta govorilo, ono napušta ovaj svet. Odisej kod Kalipse može da bira između besmrtnosti i domovine. Izabrao je domovinu i smrt sa njom. Jedna tako jednostavna uzvišenost nama je danas strana. Neki će, opet, reći da nam nedostaje skromnost. Ali, ta reč je, kada se bolje razmisli, dvosmislena. Kao i onim lakrdijašima kod Dostojevskog, koji se hvale svime i svačim, uzdižu sebe do zvezda i najzad pokazuju svu svoju sramotu na prvom javnom mestu, tako i nama nedostaje samo onaj ponos čoveka vernog sopstvenim granicama, vidovita ljubav prema vlastitoj sudbini.

„Mrzim svoje doba”, pisao je pred svoju smrt Sent-Egziperi, iz razloga ne mnogo drugačijih od onih o kojima ovde govorim. Ali, ma koliko taj krik bio potresan, zato što dolazi od čoveka koji je voleo ljude, zbog onoga što je u njima vredno divljenja, mi ga ne prihvatamo kao svoj. A opet, ponekad, kako je veliko iskušenje okrenuti leđa ovom sumornom i ogolelom svetu! Ovo doba je ipak naše doba i mi ne možemo da živimo tako što ćemo mrzeti sebe. Ono je palo tako nisko kako zbog preteranosti svojih vrlina, tako i zbog veličine svojih mana. Borićemo se za onu njenu vrlinu koja potiče iz davnina.

Koja je to vrlina? Patroklovi konji oplakuju svog gospodara palog u boju. Sve je izgubljeno. Ali, borba se nastavlja sa Ahilom i pobeda je blizu, zato što je ubijeno prijateljstvo: prijateljstvo je ta vrlina.

Priznanje neznanja, odbacivanje fanatizma, granice sveta i čoveka, voljeno lice i najzad lepota, eto polja na kojem ćemo se opet pridružiti Grcima. Na neki način, smisao buduće istorije nije u onome što se obično misli. On je borbi između stvaralaštva i inkvizicije. Uprkos ceni koju će umetnici platiti za svoje prazne ruke, možemo se uzdati u njihovu pobedu. I opet će se filozofija mraka raspršiti nad blistavim morem. O, podnevna misli, Trojanski rat se vodi daleko od bojnih polja! I ovog puta, strašne zidine modernog grada će pasti, da bi oslobodile „dušu vedru kao mir mora", Jeleninu lepotu.

(1948)

Zagonetka

Padajući s nebeskih visina, talasi sunca oštro odskaču od polja oko nas. Sve se ućutalo pred tim praskom i Liberon je, tamo u daljini, ogromna masa tišine, koju osluškujem bez predaha. Čujem, neko mi trči u susret iz daleka, nevidljivi me prijatelji zovu, moja radost raste, ista ona od nekad. Opet mi jedna srećna zagonetka pomaže da sve razumem.

Gde je apsurdnost sveta? Da li to je ovaj sjaj ili sećanje na doba kada ga nije bilo? Kako sam mogao da se s toliko sunca u sećanju kladim u besmisao? Čudi se tome sve oko mene, a i sam se ponekad čudim. Mogao bih da odgovorim, i samom sebi, da mi je upravo sunce u tome pomoglo i da baš njegova svetlost, snagom svoje gustine, zgušnjava svet i njegove oblike u neku mračnu zaslepljenost. Ali, to bi moglo i drugačije da se kaže i želeo bih da se pred tom crno-belom svetlošću, koja je za mene uvek bila svetlost istine, jednostavno izjasnim o toj apsurdnosti, koju suviše dobro poznajem da bih mogao podneti da se o njoj raspravlja bez nijansi. Uostalom, razgovor o njoj opet će nas vratiti suncu.

Nijedan čovek ne može da kaže šta je. Ali, ponekad može da kaže šta nije. Za onog ko još uvek traga, smatra se da je već doneo zaključak. Hiljadu glasova mu govori šta je pronašao, ali, on zna, to nije ono pravo. Tražiti i pustiti ih da govore? Svakako. Ali, treba se, s vremena na vreme, i braniti. Ne znam za čime tragam, oprezno mu dajem ime, poričem se, ponavljam se, napredujem i uzmičem. Od mene se, međutim, očekuje da svemu tome dam imena ili ime, jednom za svagda. Tada se bunim; nije li ono čemu je dato ime samim tim već izgubljeno? Eto šta makar mogu da pokušam da kažem.

Ako poverujem jednom svom prijatelju, čovek uvek ima dve ličnosti, svoju i onu koju njegova žena pripisuje. Zamenimo reč žena rečju društvo i shvatićemo da se neka tvrdnja, koju pisac vezuje za ceo kontekst osećajnosti, može izdvojiti u komentaru na tu tvrdnju i zatim podneti piscu svaki put kada ovaj poželi da govori o nečemu drugom. Reč je isto što i čin: „Jeste li vi ovo dete doneli na svet?” „Da.” „I to je, dakle, vaš sin?” „Nije to tako jednostavno, nije to tako jednostavno!” Tako se Nerval, jedne gadne noći, obesio dva puta, prvo zbog sebe, jer je bio nesrećan, a onda zbog mita o sebi,

koji je nekima pomagao da žive.

Niko ne može da piše o pravoj nesreći ili o nekim vrstama sreće, i to ovde neću ni pokušavati. Ali, kada je reč o legendi, ona može da se opiše i makar na trenutak zamisli, pre nego što se raspline.

Neki pisac, dobrim delom, piše zato da bi ga čitali (divimo se onima govore suprotno ali im ne verujemo). Međutim, on sada sve više piše zbog onog najvećeg priznanja, koje se sastoji u tome da više ne bude čitan. Zaista, od časa kada je materijal za neki živopisan članak u našoj visokotiražnoj štampi, sva je prilika da će za njega saznati prilično veliki broj ljudi, ali koji ga nikada neće čitati, jer će im biti dovoljno što znaju njegovo i da čitaju ono što će se pisati o njemu. Od tada će biti poznat (i zaboravljen) ne po onome što jeste, već po liku koji će mu dati neki užurbani novinar. Da bi se steklo ime u književnosti nije, dakle, više neophodno pisati knjige. Dovoljno je da se smatra kako ste napisali knjigu, o kojoj će pisati večernja štampa, i na kojoj ćete od sada moći da se baškarite.

Nema sumnje da će takva ugled, veliki ili mali, biti nepravedno stečen. Ali, šta se tu može? Bolje priznajmo da i ta neprijatnost može biti korisna. Lekari znaju da su neke bolesti poželjne: one na svoj način nadoknađuju nepravilnosti organskih funkcija, koje bi inače mogle dovesti do još većih poremećaja. Ima tako i blagotvornih konstipacija i spasonosnih artritizama. Poplava reči i ishitrenih sudova, koja danas potapa svaku javnu delatnost u okean lakomislenosti, makar podučava francuskog pisca skromnosti, preko potrebnoj u naciji koja, s druge strane, pridaje njegovom pozivu nesrazmerno veliki značaj. Videti svoje ime u dva ili tri poznata lista, postaje tako veliko iskušenje da to mora nešto doneti duši. Budimo dakle zahvalni društvu koje nas, uz tako malo truda, svakog dana uči, upravo svojim počastima, da veličine kojima se klanja nisu ništa. Što veću galamu diže, to ova brže utihne. To nas podseća na vatru od kučine koju je papa Aleksandar VI često palio, da ne zaboravi kako je svaka slava ovog sveta prolazna kao dim.

Ali, ostavimo se ironije. U ovoj našoj stvari, dovoljno je reći da se umetnik mora dobrodušno pomiriti s time da se po zubarskim i frizerskim čekaonicama povlači njegova slika, za koju zna da je nije dostojan. Poznavao sam tako jednog pomodnog pisca, za koga se pričalo da svake noći prevodi mračne obavijene oblacima dima, sa nimfama ogrnutim samo svojom kosom i satirima zlokobnih kandži. Čovek bi samo mogao da se upita kad nalazi vremena da napiše delo koje zauzima više polica u biblioteci. Taj pisac, kao i mnoge njegove kolege, u stvari spava noću, da bi preko dana mogao da provede duge časove za radnim stolom, i pije mineralnu vodu da bi sačuvao jetru. To, međutim, ne sprečava prosečnog Francuza, čija su pustinjska

trezvenost i sumnjiva čistoća dobro poznate, da se zgražava na pomisao kako jedan naš pisac podučava da se treba opijati i da se nikako ne treba prati. Primera ima mnogo. I ja bih mogao da dam odličan savet kako da se s malo truda stekne glas velike ozbiljnosti. U stvari, nosim teret takvog glasa, kojem se moji prijatelji slatko smeju (što se mene tiče, pre bih pocrveneo, jer znam koliko ga ne zaslužujem). Dovoljno je, na primer, odbiti čast da večerate s direktorom nekog lista koji ne cenite. Obična pristojnost kao da se ne može zamisliti bez neke podmukle nakaznosti duše. Niko, uostalom, neće ići dotle da pomisli kako odbijate poziv tog direktora zato što ga možda zaista ne cenite već zato što se ničega na svetu ne plašite toliko kao dosade - a šta može biti dosadnije od prave pariske večere?

Treba se dakle pomiriti sa sudbinom. Ali, kada se ukaže prilika, treba ponavljati da se ne može uvek biti slikar apsurdnog i da niko ne može da veruje u književnost očaja. Razume se, uvek je moguće da čovek piše ili da je napisao esej o pojmu apsurdnog. Nazad, može da se piše i o incestu, a da se zbog toga ne nasrće na rođenu sestru, kao što nigde nisam našao ni da je Sofokle ubio svog oca ili obeščastio svoju majku. Shvatanje da svaki pisac treba da piše o sebi i da u svojim knjigama opisuje sebe, jedna je od detinjarija koje smo nasledili od romantizma. Sasvim je moguće, međutim, da umetnika zanimaju pre svega drugi ili njegovo doba ili poznati mitovi. Ako i stupi na scenu, može se smatrati za izuzetak, ukoliko govori o onome što zaista jeste. Dela nekog čoveka često beleže istoriju njegovih čežnji i njegovih iskušenja, vrlo retko njegovu ličnu istoriju, naročito kada teže da budu autobiografska.

Nijedan čovek se nikada nije usudio da prikaže sebe onakvim kakav zaista jeste.

U meri u kojoj je to moguće, voleo bih, naprotiv, da budem objektivan pisac. Objektivnim nazivam pisca koji bira teme ne uzimajući nikada samog sebe za predmet. Ali, savremena pomama s kojom se pisac izjednačuje s predmetom svog dela, ne može da dopusti tu relativnu slobodu pisca. Tako možete da postanete prorok apsurda. Međutim, šta sam drugo radio nego razmišljao o jednoj ideji koju sam sreo na ulicama svog doba? To da sam tu ideju gajio u sebi (i da je deo mene gaji još uvek), kao i cela moja generacija, razume se samo po sebi. Ja sam se samo povukao na pristojno odstojanje, da bih je razmotrio i rastumačio njenu logiku. Sve što sam otada napisao dokazuje to u dovoljnoj meri. Ali, lakše je koristiti jednu formulu, nego nijanse. Formula je izabrana: i sada sam, kao i ranije, pisac apsurda.

Šta vredi da dodam kako se u iskustvu koje me je zanimalo i o kojem sam ponekad pisao, apsurd može uzeti samo kao polazna tačka, čak i kada sećanje

na njega i njegovo osećanje prate sve potonje korake. Slično tome, uz svo uvažavanje razlike u razmerama, katerzijanska sumnja, koliko god bila metodična, nije dovoljna da bi od Dekarta napravila skeptika. U svakom slučaju, kako ograničiti misao na to da ništa nema smisla i da zbog svega treba očajavati? Ne idući do srži, može se makar primetiti da isto onako kao što nema apsolutnog materijalizma, jer da bi sama ta reč uobličila treba odmah reći da na svetu postoji i nešto više od materije, tako nema ni potpunog nihilizma. Čim kažemo da je sve besmisleno, izražavamo nešto što ima smisla. Poricanje svakog značenja svetu svodi se na ukidanje svakog vrednosnog suda. Ali, živeti i, na primer, hraniti se, samo po sebi jeste vrednosni sud. Čovek je izabrao da traje, od časa kada se nije prepustio smrti, i time priznaje vrednost životu, makar samo relativnu. Šta najzad znači književnost očajanja? Očajanje je nemo. Čak i ćutanje, uostalom, ima neki smisao, ako oči govore. Pravo očajanje je agonija, grob ili ponor. Ako govori, ako rasuđuje, a naročito ako piše, brat odmah pruža ruku, drvo pronalazi opravdanje, ljubav se rađa. Književnost očajanja je protivrečan pojam.

Razume se, neki naročiti optimizam nije moja vrlina. Odrastao sam, kao i svi ljudi mojih godina, uz doboše Prvog svetskog rata i naša je istorija otada bila samo ubijanje, nepravda i nasilje. Ali, pravi pesimizam, koji se može sresti, sastoji se u tome da se te silne okrutnosti i sramota još uvećavaju. Što se mene tiče, nikada nisam prestao da se borim protiv te sramote i da mrzim samo okrutne. I u našem najcrnjem nihilizmu samo sam tražio razloge za prevazilaženje tog nihilizma. I to ne samo vrlinom ili retkim uzdizanjem duše već nagonskom vernošću onoj svetlosti u kojoj sam rođen i u kojoj su ljudi, tokom hiljada godina, naučili da čak i u patnji pozdravljaju život. Eshil često dovodi do očajanja; ali, on zrači i greje. U srcu njegovog sveta ne nalazi se jalovi besmisao, koji mi nalazimo, već zagonetka, to jest, smisao, koji se teško otkriva zato što zaslepljuje. Isto tako, nedostojnim, ali tvrdoglavo vernim sinovima Grčke, koji još postoje u ovom jalovom veku, vrelina naše istorije možda je nepodnošljiva, ali oni je na kraju podnose jer hoće da je shvate. U srcu našeg dela, čak i ako je crno, zrači jedno nepresušno sunce, isto ono koje danas diže glas iznad polja i bregova.

Posle toga, zapaljena kučina može da gori; šta mari kako izgledamo i šta nam se nezasluženo pripisuje? Ono što jesmo, ono što treba da budemo, dovoljno je da ispuni naše živote i uposli naš trud. Pariz je divna pećina, čiji stanovnici, dok gledaju ples sopstvenih senki na njenom dnu, smatraju te senke za jedinu stvarnost. Tako je i sa čudnom i varljivom slavom koju taj grad daruje. Ali, naučili smo, daleko od Pariza, da nam je jedna svetlost iza leđa, da treba da se okrenemo, oslobodivši se svih svojih veza, da bismo joj

pogledali u lice i da nam je dužnost da pre smrti među svim rečima nađemo njeno ime. Svaki umetnik, nema sumnje, traga za sopstvenom istinom. Ako je veliki, svako delo ga njoj približava ili makar kruži sve bliže oko tog središta, tog skrivenog sunca, koje će jednog dana spaliti sve. Ako je prosečan, svako delo ga udaljava, a centar je svuda i svetlost se rasipa. Ali, u tom upornom traganju umetniku mogu da pomognu samo oni koji ga vole, kao i oni koji, pošto i sami vole i stvaraju, nalaze u svojoj strasti merilo svake strasti i zato znaju da sude.

Da, sva ta buka... kada bi mir značio voleti i stvarati u tišini! Ali, moramo znati da se strpimo. Još trenutak, i sunce zapečaćuje usta.

(1950)

Povratak u Tipazu

A ti oca i dom ostavila, kroz dve stene morem proplovila, na to luda nagnala te ljubav! Sad u tuđoj živiš postojbini...

Medeja, Euripid

Punih pet dan kiša se slivala bez prestanka na Alžir i najzad iskvasila i samo more. S visine neba, činilo se neiscrpnog, neprekidni pljuskovi, već ljigavi od gustine, spuštali su se na luku. Sivo i meko kao veliki sunđer, more se nadimalo u zalivu bez obrisa. Ali, površina vode izgledala je skoro nepomična pod stalnom kišom. Samo bi, s vremena na vreme, neki neprimetan i širok zamah podizao iznad mora mutnu paru, koja je stizala do pristaništa, ispod venca morskih bulevara. I sam grad, niz čije se bele zidove slivala vlaga, ispuštao je drugi oblak pare, koji je išao u susret onom prvom. Na koju god stranu da se krene, izgledalo je da se udiše voda, i najzad, da se vazduh pije.

Pred tim utopljenim morem, hodao sam, čekao, u tom decembarskom Alžiru, koji je za mene i dalje bio grad leta. Pobegao sam od noći Evrope, od zime ljudskih lica. Ali, i sam grad leta izgubio je svoj smeh i nudio mi samo povijena i sjajna leđa. Uveče, u jarko osvetljenim kafanama, u koje sam se sklanjao, čitao sam svoje godine na licima koja sam prepoznavao, a da nisam mogao da im se setim imena. Znao sam samo da su ti ljudi bili mladi kad i ja, i da to više nisu.

Ipak sam ostajao uporan i ne znajući šta zapravo čekam, ako ne, možda, čas da se vratim u Tipazu. Svakako je velika ludost, koja skoro uvek biva kažnjena, vratiti se u mesta svoje mladosti i hteti da se ponovo, u četrdesetoj godini, doživi ono što se volelo i u čemu se silno uživalo u dvadesetoj. Ali, na tu sam ludost bio upozoren. Prvi put sam se već bio vratio u Tipazu neposredno posle onih ratnih godina, koje su za mene obeležile kraj mladosti. Nadao sam se, mislim, da ću tamo opet pronaći slobodu koju nisam mogao da zaboravim. Tu sam, zaista, pre više od dvadeset godina, provodio cela prepodneva lutajući između ruševina, udišući pelen, grejući se na

kamenju, pronalazeći sitne ruže, koje brzo ostaju bez latica, ali koje preživljavaju proleće. Tek u podne, u čas kada se i zrikavci ućute omamljeni, bežao sam pred nezasitim bleskom svetlosti, koja je sve proždirala. Noću sam, ponekad, spavao otvorenih očiju pod nebom oblivenim zvezdama. Tada sam živeo. Posle petnaest godina, vratio sam se svojim ruševinama, na nekoliko koraka od prvih talasa, hodao ulicama zaboravljenog grada, kroz polja obrasla gorkim drvećem, i na obroncima iznad zaliva opet milovao stubove boje hleba. Ali, ruševine su sada bile opasane bodljikavom žicom i unutra se moglo ući samo na dozvoljenim mestima. Isto tako je, iz razloga koje valjda nalaže moral, bilo zabranjeno šetati se tuda noću, a danju se nailazilo na zvaničnog čuvara. Slučajno, bez sumnje, tog jutra je na ceo prostor oko ruševina padala kiša.

Izgubljen, dok sam išao pustim i mokrim poljima, pokušavao sam da pronađem makar onu snagu, dosad vernu, koja mi pomaže da stvari prihvatim kakve jesu, pošto sam se uverio da ne mogu da ih izmenim. A nisam zaista mogao da se vratim u prošlost, da svetu dam lik koji sam voleo, i koji je nestao u jednom danu, nekad davno. Drugog septembra 1939, naime, nisam otišao u Grčku, kao što sam nameravao. Za uzvrat, rat je došao do nas, da bi onda zahvatio i samu Grčku. Taj razmak, te godine koje su razdvajale tople ruševine i bodljikavu žicu, pronašao sam i u sebi, tog dana, pred sarkofazima punim crne vode ili pod prokislim tamarisima. Pošto sam najpre odrastao u prizoru lepote, koji je bio moje jedino blago, počeo sam od punoće. Onda je došla bodljikava žica, hoću da kažem, tiranije, rat, policije, doba pobune. Trebalo se povinovati pravilima noći: lepota dana bila je samo uspomena. A u toj blatnjavoj Tipazi i sama je uspomena bledela. Kakva lepota, punoća ili mladost! Na svetlosti požara, svet je odjednom pokazao svoje bore i svoje rane, stare i nove. Odjednom je ostario, a mi s njim. Dobro sam znao da taj zanos, koji sam ovde došao da potražim, može poneti samo nekog ko ne zna da će se vinuti. Nema ljubavi bez malo nevinosti. Gde je nevinost? Carstva su se rušila, narodi i ljudi su se zubima klali, usta su nam bila ukaljana. Najpre nevini, i ne znajući to, sada smo bili krivi, bez svoje volje: tajna je narastala uporedo s našim znanjem. I zato smo se bavili, o ironije, moralom. Osakaćen, sanjao sam o vrlini! U doba nevinosti, nisam ni znao da moral postoji. Sada sam to znao, ali nisam bio sposoban da živim na njegovoj visini. Na grebenu, koji sam nekada voleo, između mokrih stubova razrušenog hrama, izgledalo mi je da idem iza nekog čije korake još uvek čujem kako odjekuju po kamenim pločama i mozaiku, ali koga više nikada neću stići. Vratio sam se u Pariz i tek posle nekoliko godina sam opet došao kući.

Ipak mi je tokom tih nekoliko godina nešto neodređeno nedostajalo. Ako je čovek jednom imao sreće da snažno voli, život mu prođe u traženju tog žara i te svetlosti. Odricanje od lepote i čulne sreće povezane s njom, isključivo služenje nesreći, zahtevaju veličinu koja meni nedostaje. Ali, najzad, sve ono što nas prisiljava na isključivost, nije istinito. Isključiva lepota na kraju postaje grimasa; pravda, odvojena od svega, na kraju ugnjetava. Ko hoće da služi isključivo jednom, bez onog drugog, ne služi nikome, ni samom sebi, i na kraju dvostruko služi nepravdi. Dođe dan kada čoveka, usled preterane strogosti, više ništa ne zadivljuje, sve mu je već poznato, život prolazi u ponavljanju. To je doba izgnanstva, jalovog života, mrtvih duša. Da bi se oživelo, potrebni su nadahnuće, samozaborav ili postojbina. U neka jutra, na zavijutku ulice, blaga rosa padne na srce i potom ispari. Ali, neka svežina ostaje i baš nju srce traži. Morao sam opet da odem tamo.

I u Alžiru, po drugi put, dok sam koračao pod istim onim pljuskom, koji kao da nije prestajao od mog odlaska, za koji sam mislio da je konačan, usred te ogromne melanholije, s mirisom kiše i mora, uprkos tom sivom, maglovitom nebu, tim leđima pogurenim pod kišom, kafanama čija je sumporasta svetlost izobličavala lica, uporno sam se nadao. Zar nisam, uostalom, znao da alžirske kiše, koje izgledaju kao da nikada neće stati, iznenada prestanu, kao reke u mom kraju, koje nabujaju za dva sata, opustoše hektare njiva i odjednom presahnu? Jedne večeri, zaista, kiša stade. Čekao sam još jednu noć. Diže se prozračno jutro, blistavo iznad bistrog mora. S neba, čistog kao oko, pranog i ispranog tim uzastopnim kišama, do najfinije i najsvetlije potke, spuštala se treperava svetlost, koja je svakoj kući, svakom stablu, davala oštre obrise, neku novu lepotu. Zemlja se, u praskozorje sveta, morala ukazati u takvoj svetlosti. Ponovo sam se zaputio u Tipazu.

Svaki od tih šezdeset devet kilometara za mene je pun uspomena i utisaka. Žestoko detinjstvo, dečačke sanjarije uz brektanje autobusa, jutra, sveže devojke, plaže, mladi mišići uvek u naponu snage, laka večernja strepnja u jednom šesnaestogodišnjem srcu, želja za životom, slava, i godinama uvek isto nebo nepresušne snage i svetlosti, nezasito, koje mesecima proždire svoje žrtve, raspete na plažama, jednu po jednu, u zlokobni podnevni čas. I uvek isto more, izjutra skoro nestvarno, koje sam pronašao na horizontu čim je put, ostavljajući za sobom Sahel i njegove brežuljke s vinogradima, boje bronze, počeo da se spušta ka obali. Ali, nisam se zaustavio da bih ga posmatrao. Hteo sam da opet vidim Šenuu, tešku, masivnu planinu, isklesanu u jednom jedinom komadu, koja leži duž zaliva

Tipaze, na zapadu, pre nego što se i sama obruši u more. Vidi se iz daleka, mnogo pre nego što joj se priđe, kao neka plava i laka izmaglica, još uvek stopljena s morem. Ali, ona se malo pomalo zgušnjava, kako joj se približavate, sve dok ne poprimi boju voda koje je okružuju, kao neki ogromni i nepomični talas, čiji se čudesni zamah odjednom skamenio iznad mirnog mora. Još bliže, skoro na kapijama Tipaze, evo njene namrštene mase, mrke i zelene, evo starog, mahovinom obraslog boga, koga ništa neće pokolebati, utočišta i luke za njegove sinove, od kojih sam i ja jedan.

Zagledan u njega, najzad prolazim kroz bodljikavu žicu, da bih se opet našao među ruševinama. I pod raskošnom decembarskom svetlošću, kao što se dešava svega jednom ili dvaput u životu, koji se posle toga može smatrati potpunim, opet sam pronašao upravo ono zbog čega sam i došao, i što mi je uprkos vremenu i svetu, bilo darovano, zaista samo meni, usred ove puste prirode. S foruma, obraslog maslinama, videlo se malo niže jedno selo. Nijedan glas nije dopirao otuda: laki dimovi izvijali su se u prozračnom vazduhu. I more je ćutalo, kao zanemelo pod neprekidnim mlazom blistave i hladne svetlosti. Sa Šenue se čuo daleki poj petla, koji je jedini slavio krhku slavu dana. Oko ruševina, u nedogled, prostirali su se rošavo kamenje i pelen stabla i stubovi, savršeni u prozirnosti kristalnog vazduha.

Izgledalo je da je jutro stalo, da se sunce zaustavilo, na jedan nemerljivi trenutak. U toj svetlosti i toj tišini, godine gneva i mraka lagano su se topile. Osluškivao sam u sebi zvuk skoro zaboravljen, kao da je moje srce, odavno zaustavljeno, ponovo počinjalo tiho da kuca. Sada već budan, prepoznavao sam, jedan po jedan, neprimetne šumove od kojih je bila sazdana tišina: neprekidni *bas ptica*, lake i kratke uzdisaje mora u podnožju stena, treperenje drveća, slepi poj stubova, šuštanje pelena, pokrete guštera. Osluškivao sam sve to i začuo talase sreće koji su rasli u meni. Izgledalo mi je da sam se najzad vratio u luku, makar na trenutak, i da taj trenutak nikada neće proći. Ali, malo posle, sunce se vidno pope za jedan stepen na nebu. Jedan kos napravi kratki uvod i smesta sa svih strana prasnu pesma ptica, s takvom silinom, likovanjem, veselim neskladom i beskrajnim ushićenjem. Dan produži svoj hod. I nosio me je do večeri.

U podne, s polupeskovitih padina pokrivenih suncokretima, kao penom, koju su za sobom ostavili divlji talasi ovih poslednjih dana, gledao sam more koje se u ovom času jedva uzdizalo malaksalim pokretom, i utoljavao dve žeđi, koje se ne mogu dugo zavaravati, a da se biće ne sasuši, hoću da kažem, ljubav i divljenje. Naime, samo je loša sreća kada čovek nije voljen: a nesreća je kad uopšte ne voli. Svi mi, danas, umiremo od te nesreće. Zato što krv i

mržnja izgladnjuju i samo srce; dugo traženje pravde iscrpljuje ljubav, koja ga je upravo i donela na svet. U halabuci u kojoj mi živimo, ljubav je nemoguća, a pravda nedovoljna. Zato Evropa mrzi dan i ume samo da nepravdi suprotstavi nepravdu. Ali, da bismo sprečili da se pravda sparuši, taj lepi, narandžasti plod, gorkog i oporog jezgra, u Tipazi sam ponovo otkrivao da je treba sačuvati u sebi netaknutu svežinu, izvor radosti, voleti dan koji izmiče nepravdi i vratiti se u borbu s tom osvojenom svetlošću. Ovde sam opet pronašao drevnu lepotu, mlado nebo i sagledao svoju sreću, shvatajući najzad da me ni u najgorim godinama našeg ludila sećanje na to nebo nikada nije napuštalo. Ono me je, najzad, sprečilo da padnem u očajanje. Oduvek sam znao da su ruševine Tipaze mlađe od naših porušenih gradova. Svet tu ponovo nastaje, svakog dana, u uvek novoj svetlosti. O, svetlosti!, to je poklič svih junaka antičke drame, pred licem sopstvene sudbine. To je i naše poslednje utočište i sada sam to znao. Usred zime, najzad sam otkrio da u sebi nosim nepobedivo leto.

Ponovo sam napustio Tipazu, vratio sam se Evropi i njenim borbama. Ali, uspomena na taj dan mi i dalje daje snage i pomaže da podjednako hrabro prihvatim i ono što uznosi i ono što tišti. U teškom času koji preživljavamo, šta drugo mogu da poželim, osim da ništa ne odbacujem i da naučim kako da od jedne crne i jedne bele niti pletem jedno jedino uže, zategnuto do pucanja? U svemu što sam dosad uradio ili rekao, čini mi se da jasno prepoznajem te dve sile, čak i kada svaka vuče na svoju stranu. Nisam mogao da poričem svetlost u kojoj sam rođen, ali opet nisam hteo ni da odbijem obaveze svog vremena. Bilo bi suviše jednostavno kada bih ovde umilnom imenu Tipaze suprotstavio neka druga, zvučnija i surovija imena: za današnje ljude postoji jedan unutrašnji put, koji dobro poznajem, jer sam ga prošao u oba smera, i koji vodi od visova duha do prestonica zločina. I nema sumnje da čovek uvek može da otpočine, da zaspi na visu ili da se nastani u zločinu. Ali, ako se odreknemo jednog dela onoga što jeste, onda se moramo odreći i sopstvenog postojanja; moramo se, dakle, odreći mogućnosti da živimo ili volimo, osim kada za to dobijemo odobrenje. Postoji volja za životom koja ne odbacuje ništa od života i to je vrlina koju najviše poštujem na ovom svetu. Istina je da bih želeo da sam je makar povremeno upražnjavao. Kako je malo razdoblja koja iziskuju toliko kao naše, da se bude isti i u dobru i u zlu, voleo bih upravo da ništa ne mimoiđem i da mi sećanje uvek bude pouzdano i dvostruko. Da, postoji lepota i postoje poniženi. Ma koliko bio težak taj poduhvat, voleo bih da nikada ne izneverim ni lepotu, ni njih.

Ali, ovo opet liči na neku pridiku, a mi živimo za nešto što seže dalje od morala. Kad bismo samo mogli da mu nađemo me, kakva tišina! Na brežuljak

Sent Salsa, istočno od Tipaze, već se spustilo veče. Doduše, još je svetlo, ali neka nevidljiva klonulost svetlosti najavljuje kraj dana. Diže se vetrić, lak kao noć, i more bez talasa odjednom uzima određeni kurs i teče kao velika, besplodna reka, s kraja na kraj horizonta. Nebo tamni. Tada počinju misterija, bogovi noći, ono što leži s one strane uživanja. Ali, kako to izraziti? Novčić koji sam poneo odavde ima jednu vidljivu stranu, s lepim likom žene, koji mi ponavlja sve što sam naučio u toku ovog dana, i izlizano naličje, koje osećam pod prstima u povratku. Šta mogu da mi kažu ta usta bez usana, ako ne ono što mi govori neki drugi tajanstveni glas u meni, koji mi svakog dana obznanjuje moje neznanje i moju sreću:

„Tajna koju tražim skrivena je u maslinovoj dolini, pod travom i hladnim ljubičicama, oko jedne stare kuće koja miriše na lozu. Više od dvadeset godina prolazio sam tom dolinom i dolinama koje na nju liče, raspitivao se kod nemih pastira, kucao na vrata napuštenih ruševina. Ponekad, kada se na još svetlom nebu pojavi prva zvezda, pod kišom tanane svetlosti, mislio sam da znam. I znao sam, zaista. Znam još uvek, možda. Ali, tu tajnu niko ne želi, nema sumnje, ne želim je ni ja, i ne mogu da se rastanem od svojih. Živim u svojoj porodici, koja misli da vlada gradovima, bogatim i odvratnim, sazdanim od kamena i magli. Ona govori glasno, danju i noću, i sve se klanja pred njom, koja se ne klanja ničemu: gluva je za sve tajne. Njena moć, koja me nosi, ipak je zamorna i ponekad sam sit njenih pokliča. Ali, njena nesreća je i moja nesreća. Iste smo krvi. I sam osakaćen, saučesnik i larmadžija, nisam li i ja vikao među kamenjem? Zato se trudim da zaboravim, koračam kroz naše gradove od gvožđa i ognja, hrabro se osmehujem noći, pozdravljam oluje, biću veran. Da, zaboravio sam: odsad ću biti delotvoran i gluv. Ali, možda ću jednog dana, kad budemo spremni da umremo od iscrpljenosti i neznanja, moći da se odreknem naših razmetljivih grobova, i odem u onu dolinu da legnem tamo, pod tom istom svetlošću, da poslednji put otkrijem ono što znam.”

(1952)

More izbliza

Brodski dnevnik

Odrastao sam na moru i siromaštvo mi je izgledalo tako raskošno; onda sam ostao bez mora i otkrio da je raskoš sumorna, a siromaštvo nepodnošljivo. Od tada čekam. Čekam lađe koje se vraćaju, dom na vodi, prozračan dan. Strpljiv sam, učtiv, iz sve snage. Viđaju me kako prolazim lepim, otmenim ulicama, kako se divim pejzažima, tapšem kao i svi ostali, rukujem se, ali nisam ja taj koji govori. Hvale me, pomalo sanjarim, vređaju me, jedva da se čudim. Onda zaboravljam i osmehujem se onome ko me vređa ili suviše učtivo pozdravljam nekog koga volim. Šta ja tu mogu, kad u mom pamćenju postoji samo jedna slika? Na kraju, traže od mene da kažem ko sam. „Još ništa, još ništa...”

Na pogrebima prevazilazim samog sebe. Ističem se, zaista. Laganim korakom prolazim kroz predgrađa okićena gvožđurijom, idem širokim alejama, kroz drvorede od cementa, koji vode do rupa u hladnoj zemlji. Tu, pod jedva pocrvenelim zavojem neba, gledam kako hrabri momci sahranjuju moje prijatelje, na jedva tri metra dubine. A cvet koji mi tada pruža neka blatnjava ruka, ako ga bacim, nikada ne promaši raku. Moje je poštovanje precizno, uzbuđenje tačno odmereno, glava pristojno oborena. Dive mi se kako pronalazim prave reči. Ali, u tome nema moje zasluge: ja čekam.

Čekam dugo. Ponekad posrnem, ruka me izda, uspeh mi izmiče. Šta mari, tada sam sâm. Probudim se tako usred noći, i kroz polusan, čini mi se da čujem šum talasa, disanje voda. Sasvim razbuđen, vidim da su to vetar u krošnjama i zlosrećni kuk pustog grada. Onda mi je potrebna sva moja snaga, da sakrijem svoje očajanje ili da ga prikladno odenem.

Drugi put mi, opet, nešto pritekne u pomoć. U Njujorku, ponekih dana, izgubljen na dnu tih bunara od kamena i čelika, kojima lutaju milioni ljudi, trčao sam od jednog do drugog, ne videći kraja, iznemogao, sve dok me najzad ne bi pridržavala samo masa ljudi koja je tražila izlaz. Gušio sam se, panika u meni samo što nije kriknula. Ali, svaki put bi me udaljena sirena remorkera

podsetila da je taj grad, preshala cisterna, u stvari ostrvo, i da me na rtu Bateri čeka voda mog krštenja, crna i ustajala, prekrivena šupljim plovcima.

I tako sam ja, koji ništa nemam, koji sam razdelio svoj imetak, koji logorujem pored svih svojih kuća, ipak srećan kad to poželim, otiskujem se bilo kad, očajanje me ne poznaje. Za očajnika nema domovine, a ja, ja znam da mi more prethodi i da me prati, moja je ludost već spremna. Oni koji se vole, a razdvojeni su, mogu da žive u bolu, ali to nije očajanje: oni znaju da ljubav postoji. Eto zašto patim, suvih očiju, zbog izgnanstva. I dalje čekam. Najzad stiže i taj dan…

* * *

Bose noge mornara tiho tapkaju po palubi. Polazimo u zoru. Tek što smo isplovili iz luke, kratki, ali snažni nalet vetra žustro četka more, koje se kostreši u male talase bez pene. Malo kasnije, vetar postaje svežiji i posipa vodu kamelijama, koje odmah nestaju. I tako, tokom celog jutra, naša jedra pucketaju iznad veselog ribnjaka. Voda je gusta, ljuspičava, pokrivena svežim balama. Talasi ponekad zakevću oko pramca, a gorka i uljasta pena, pljuvačka bogova, sliva se niz drvo do vode, gde se rasipa u šare, koje se rastaču i ponovo prave, kao krzno neke plave i bele krave, iznemogle životinje, koja se još dugo vuče za brazdom koja ostaje iza nas.

* * *

Od samog polaska, galebovi prate naš brod, bez vidnog napora, skoro ne zamahujući krilima. Njihovo lepo, pravolinijsko jedrenje skoro da se ne oslanja na vetar. Odjednom, grubi pljusak iz kuhinje diže gastronomsku uzbunu među pticama, razbija njihov pravilan let i pali vatromet belih krila. Galebovi, u ludom kovitlacu, lete u svim pravcima, i ne gubeći nimalo u brzini, napuštaju taj metež jedan za dugim i spuštaju se okomito ka vodi. Trenutak kasnije, evo ih opet okupljenih na vodi, svađalački živinarnik, koji ostavljamo za sobom, ugnežđen među talasima, koji lagano kruni *manu* otpadaka.

U podne, pod zaglušujućim suncem, more se jedva pridiže, malaksalo.

Kada se ponovo spusti, zazviždi tišina. Jedan sat prženja i bleda voda, limena ploča zagrejana do belog usijanja, počinje da cvrči. Cvrči, puši se, rečju, gori. Za koji trenutak opet će se okrenuti da izloži suncu svoje mokro lice, sada zagnjureno u talase i tamu.

* * *

Prolazimo kroz Herkulove stubove, pored rta na kojem je umro Antej. Dalje je svuda Okean, u jednom potezu obilazimo Rt Horn i Rt dobre nade, meridijani se spajaju s paralelama, Tihi okean ispija Atlantik. Istog časa, pravac Vankuver, i mi lagano jedrimo ka Južnim morima. Posle još nekoliko kabela, Uskršnja ostrva, Kergelen i Hebridi prolaze u konvoju pored nas. Jednog jutra, iznenada, galebovi nestaju. Daleko smo od svakog kopna, i sami, s našim jedrima i našim mašinama.

* * *

I sami s horizontom. Talasi dolaze s nevidljivog istoka, jedan po jedan, strpljivo; stižu do nas i onda, strpljivo, opet odlaze prema nepoznatom zapadu, jedan po jedan. Dugo putovanje, bez početka, bez kraja... Potoci i reke protiču, more protiče i ostaje. Tako bi trebalo i voleti, verno i nestalno. Grlim more.

Pučina. Sunce se spušta i utapa u magle daleko pre horizonta. Na trenutak, more je s jedne strane rumeno, a s druge plavo. Potom voda potamni. Naša škuna klizi, sićušna, površinom savršenog kruga od teškog, zagasitog metala. I u času potpunog zatišja, dok se veče polako primiče, stotine pliskavica iskaču iz vode, propinju se malo oko nas i onda beže prema horizontu bez ljudi. Posle njih, muk i teskoba praiskonskih voda.

* * *

Koji trenutak kasnije, susret s ledenim bregom u tropima. Zasigurno

nevidljiv posle duge plovidbe kroz topla mora, ali delotvoran: prolazi s desne strane broda i na užadima se hvata rosa od inja, dok s leve strane izdiše sušni dan.

* * *

Na more noć ne pada. S dna voda, koje od gustog pepela već potonulog sunca malo pomalo tamne, ona se, naprotiv, penje ka još bledom nebu. Samo na tren, Venera ostaje usamljena iznad crnih talasa. Tek što ste sklopili i opet otvorili oči, zvezde počinju da se roje u tečnoj noći.

* * *

Mesec je izašao. Najpre slabo osvetljava površinu voda, penje se još, ispisuje nešto po gipkoj vodi. Najzad u zenitu, osvetljava ceo jedan rukavac mora, raskošnu mlečnu reku, koja se, prateći kretanje broda, spušta ka nama, nepresušna, po tamnom okeanu. Evo verne noći, sveže noći, koju sam prizivao usred drečave svetlosti, alkohola, vrtloga strasti.

Plovimo tako velikim prostranstvima da nam se čini kako im nikada nećemo videti kraj. Sunce i mesec se naizmenično penju i silaze niz istu nit svetlosti i tame. Dani na otvorenom moru, svi isti, kao sreća...

* * *

Taj život, koji se opire zaboravu, opire sećanju, o kojem govori Stivenson.

* * *

Zora. Presecamo Rakovu obratnicu, vode ječe i uvijaju se u grčevima. Dan

sviće iznad uzburkanog mora, posutog čeličnim šljokicama. Nebo je belo od izmaglice i omorine, blista mrtvim, ali neizdržljivim sjajem, kao da se sunce rastopilo u guste oblake duž celog nebeskog svoda. Bolesno nebo, nad rastočenim morem. Kako dan odmiče, jara u vazduhu boje olova postaje sve žešća. Celog dana kljun broda isteruje oblake letećih riba, malih gvozdenih ptica, iz njihovih žbunova u talasima.

* * *

Popodne se mimoilazimo s parobrodom koji se vraća ka gradovima. Pozdrav koji razmenjuju naše sirene, kao tri krika praistorijskih životinja, mahanje putnika izgubljenih na pučini i uzbuđenih prisustvom drugih ljudi, razdaljina između dva broda koja postepeno raste, najzad rastanak, na zlokobnim vodama, stežu srce. Ti tvrdoglavi ludaci, zakačeni za daske, bačeni na grivu ogromnih okeana, u potrazi za ostrvima koja izmiču, kako bi onaj ko voli samoću i more mogao da ih ne voli?

Na samoj sredini Atlantika povijamo se pred besnim vetrovima, koji neprekidno duvaju s jednog pola na drugi. Svaki naš povik se gubi, nestaje u bezgraničnom prostoru. Ali, taj povik, koji će danima i danima nositi vetrovi, na kraju će dospeti na jedan od spljoštenih krajeva zemlje i odzvanjati dugo među ledenim zidinama, sve dok ga neki čovek, negde, izgubljen u svojoj snežnoj ljušturi, ne začuje i radosno se ne osmehne.

* * *

Utonuo sam u polusan na suncu, u dva popodne, kada me je probudila užasna buka. Ugledah sunce na dnu mora, talasi su gospodarili uzburkanim nebom. Odjednom je more gorelo, sunce se slivalo u dugim ledenim mlazovima niz moje grlo. Oko mene mornari su se smejali i plakali. Voleli su jedan drugog, ali nisu praštali. Tog dana ugledah svet kakav jeste i reših da prihvatim da njegovo dobro može u isti mah biti i zlo, a njegove greške spasonosne.

Tog dana shvatih da postoje dve istine, od kojih jednu nikada ne treba reći.

* * *

Neobičan južni mesec, malo okrnjen, prati nas već nekoliko noći, a zatim brzo sklizne s neba do mora, koje ga proguta. Ostaju Južni krst, retke zvezde, porozan vazduh. Tog časa, vetar sasvim prestade. Nebo se talasa i ljulja iznad naših nepomičnih katarki. Ugašena motora, svijenih jedara, zviždućemo u toploj noći, dok nam voda prijateljski lupka o bokove. Bez naređenja, mašine su utihnule. Zaista, zašto produžiti i zašto se vraćati? Obuzima nas blaženstvo, neko nemo ludilo nas, neodoljivo, uspavljuje. Naiđe tako dan kada sve izgleda dovršeno: tada se treba prepustiti i potonuti, kao oni koji su plivali do iznemoglosti. Ostvariti, šta? To oduvek prećutkujem i samom sebi. O, gorka posteljo, kneževski ležaju, krna leži na dnu mora!

Izjutra, naša elisa blago peni mlaku vodu. Ponovo ubrzavamo. Oko podneva, krdo jelena, prispelo s dalekih kontinenata, mimoilazi se s nama, prestiže nas i pliva ravnomerno ka severu, praćeno šarenim pticama koje se, s vremena na vreme, spuštaju da predahnu na njihovim rogovima. Ta šušteća šuma iščezava postepeno na horizontu. Malo kasnije, more prekrivaju čudni žuti cvetovi. Predveče, neki nevidljivi poj, tokom nekoliko dugih sati, putuje ispred nas. Padam u san, zbližen.

* * *

Izloživši sva naša jedra oštrom vetru, letimo preko čistog i mišićavog mora. Pri najvećoj brzini, krma nalevo. A krajem dana, dok podešavamo svoj kurs, polegnuti na desni bok, tako da nam jedra skoro dodiruju vodu, plovimo velikom brzinom duž jednog južnog kontinenta, koji prepoznajem, jer sam ga nekad davno nasumice nadletao u varvarskom mrtvačkom sanduku jednog aviona. Kralj lenjivac, tako se tada vukla moja kočija; iščekivao sam more, a nikada nisam stizao do njega. Čudovište je urlalo, poletalo s polja gvana u Peruu, nadletalo plaže Tihog okeana, preletalo bele, polomljene pršljenove Anda i ogromnu ravnicu Argentine, prekrivenu stadima muva, jednim potezom krila spajalo urugvajske livade preplavljene mlekom s crnim rekama Venecuele, poniralo, urlalo i letelo dalje, drhtalo od požude pred novim praznim prostorima za proždiranje, a da opet nikako nije

napredovalo ili je išlo sa sporošću grčevitom i upornom, sa snagom unezverenom i ukočenom, zatrovanom. Umirao sam tada u toj metalnoj ćeliji, sanjao sam o pokoljima, o orgijama. Bez prostora nema ni nevinosti, ni slobode! Za onoga koji ne može da diše, zatvor je smrt ili ludilo; šta mu ostaje, osim da se ubije ili da poseduje? Danas sam, naprotiv, ispunjen vetrom, sva naša jedra nadimaju se u plavom vazduhu, vikao bih od brzine, bacamo u vodu sekstante i kompase.

Pod zapovedničkim vetrom, naša su jedra kao od gvožđa. Obala ludom brzinom beži pred našim očima, šume kraljevskih kokosa kvase podnožje u smaragdnim lagunama, miran zaliv je pun crvenih jedara, a peščane plaže meseca. Pomaljaju se veliki oblakoderi, već ispucali pred najezdom džungle, koja počinje nadomak njih; tu i tamo, žuta ipekakuana ili neko drvo ljubičastih grana probijaju se kroz prozor, najzad se Rio ruši iza nas i šuma će pokriti njegove nove ruševine, u kojima će se kikotati majmuni iz Tižuke. Još duže, tamo gde talasi prave vodoskoke od peska, još brže, ovce Urugvaja ulaze u more, koje od njih odjednom postaje žuto. Zatim, na obalama Argentine, grube lomače, u razmacima, dižu prema nebu volovske polutke, koje se lagano peku. Po noći, ledene sante Ognjene zemlje satima udaraju u trup našeg broda, koji jedva da usporava i skreće. Izjutra, jedan jedini talas Tihog okeana, čija hladna voda, zelena i bela, ključa duž hiljada kilometara čileanske obale, polagano nas podiže i preti da nas nasuče. Krma ga izbegava, obilazimo Kergelen. U slatkastoj večeri, prve malajske barke dolaze nam u susret.

* * *

„Na more! Na more!”, uzvikivali su divni dečaci iz jedne knjige mog detinjstva. Sve sam iz te knjige zaboravio, osim tog uzvika. „Na more!” A onda Indijskim okeanom, preko bulevara Crvenog mora, gde se čuje kako u tihim noćima pucaju, jedna po jedna, pustinjske stene, koje se lede, pošto su preko dana gorele, vraćamo se u staro more, gde krici zamiru.

* * *

Najzad, jednog jutra, privremeno zastajemo u zalivu punom čudne tišine, u kojoj nepomična jedra stoje kao putokazi. Samo se nekoliko galebova satima otima oko komadića trske. Plivamo do puste plaže; celog dana ulazimo u vodu i onda se sušimo na pesku. Uveče, pod nebom koje postaje zeleno i povlači se, more, ionako mirno, još se više smiruje. Kratki talasi izbacuju penušavi dah na mlaki pesak. Ostaje samo prostranstvo, otvoreno za nepomično putovanje.

* * *

Ponekih noći, čija slast još dugo traje, da, lakše je umreti, ako se zna da će se i posle nas one spuštati na zemlju i more. Veliko more, večito preoravano, uvek netaknuto, to je moja religija, ono i noć! Ono nas pere i utoljava nam glad svojim jalovim brazdama, ono nas oslobađa i drži uspravnim. Svaki talas donosi obećanje, uvek isto. Šta kaže talas? Ako bih morao da umrem okružen hladnim planinama, zaboravljen od sveta, odbačen od svojih, konačno iscrpljen, more bi u poslednjem času ispunilo moju ćeliju, došlo bi da me podigne iznad mene samog i pomogne mi da umrem bez mržnje.

* * *

U ponoć, sam na obali. Čekaću još malo i onda otići. I samo je nebo nepomično, sa svim svojim zvezdama, kao oni brodovi čije bezbrojne svetiljke, ovog istog časa, širom sveta obasjavaju tamne vode pristaništa. Prostor i tišina slivaju se u jedan jedini kamen na srcu. Iznenadna ljubav, veliko delo, odlučan čin, misao koja preobražava, izazivaju u određenim trenucima istu nepodnošljivu strepnju, udvostručenu neodoljivom privlačnošću. Slatka strepnja bitisanja, opojna blizina opasnosti kojoj ne znamo ime, živeti, dakle, da li to znači ići u susret sopstvenoj propasti? I opet, bez predaha, srljamo u propast.

* * *

Uvek sam imao utisak da živim na otvorenom moru, ugrožen, u srcu kraljevske sreće.

(1953)

Napomene

1 U Oranu se sreće Gogoljev Hljestakov. Prvo zeva, a potom će: „Osećam da bi trebalo da se pozabavim nečim uzvišenim.” (Sve napomene: Alber Kami, osim gde je drugačije naznačeno.)

2 Jean-Louis Guez de Balzac (1597–1654): francuski pisac, poznat po svojim epistolarnim esejima, jedan od osnivača Francuske akademije.

3 Sećajući se bez sumnje tih lepih reči, u Oranu je osnovano Društvo za predavanja i diksusije, pod nazivom „Klub Kogito”.

4 I novog bulevara Fron-de-Mer.

5 Š*pan*., „Napred! Ljudino!

6 Još jedna vrlina alžirske rase je, kao što se vidi, iskrenost.

7 Ovaj esej se bavi određenim iskušenjem. Njega treba poznavati. Onda se nešto može preduzeti ili ne preduzeti, ali svesno.